

Tarih Dergisi

Turkish Journal of History

Araştırma Makalesi | Research Article

Açık Erişim | Open Access

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Grip Hastalığı (1888-1927)

Influenza in Türkiye from the Ottoman Empire to the Republic (1888–1927)

Hasan Demirci¹

¹ Batman Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Batman, Türkiye

Öz

Bu çalışma, Osmanlı Devleti'nin son döneminden Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar Türkiye'de grip hastalığı vakalarını, hastalığın seyrini ve etkileri ile alınan tedbirleri bilimsel veriler ışığında ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Eski çağlardan itibaren dünyanın her yerinde görülmeye başlayan grip, adından 1918 İspanyol gribi ile söz ettirmiş ve milyonlarca insanın ölümüne neden olmuştur. Grip, Asya, Avrupa ve Amerika gibi kıtalarda görülmekle birlikte XIX. yüzyıldan itibaren Türk topraklarında da adından söz ettirmeye başlamıştır. Bu çalışmada 1880'li yıllardan 1927 yılına kadar Türkiye'de mevsimsel ve salgın halinde görülen grip vakalarından ve etkilerinden bahsedilmiştir. Dönemin süreli yayınları ile arşiv belgeleri kullanarak bir hastalığın bütünsel olarak panoraması çizilmeye çalışılmıştır.

Abstract

This study aims to reveal the cases of influenza in Türkiye from the late Ottoman Empire to the early years of the Republic, the course of the disease and its effects, and the measures taken, based on scientific data. Influenza, which began to appear all over the world in ancient times, became known as the 1918 Spanish flu and caused the deaths of millions of people. Influenza was seen in continents such as Asia, Europe and America, and began to appear in Turkish lands in the 19th century. This study discusses influenza cases and their effects in Türkiye from the 1880s to 1927, both seasonal and epidemic. Using periodicals and archival documents from the era, an attempt has been made to paint a comprehensive picture of the disease.

Anahtar Kelimeler

Osmanlı Devleti · Cumhuriyet · Türkiye · Grip

Keywords

Ottoman Empire · Republic · Turkey · Influenza

“ Atf | Citation: Demirci, Hasan. "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Grip Hastalığı (1888-1927)." *Tarih Dergisi–Turkish Journal of History* 88 (2026): 101-126. <https://doi.org/10.26650/iutd.1807226>

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

© 2026. Demirci, H.

Sorumlu Yazar | Corresponding author: Hasan Demirci hasan.demirci.1315@gmail.com

Extended Summary

Throughout history, infectious and epidemic diseases have been among the primary causes of significant negative impacts on individuals, societies, and states. Certain infectious and epidemic diseases have emerged at various times, causing devastating and threatening effects on societies in psychological, sociological, economic, political, and health terms, both regionally and globally. One such disease is influenza, which has existed since ancient times. Hippocrates first mentioned influenza, which is easily transmitted from person to person through the respiratory tract, in his work written in 412 BC. Influenza was particularly prevalent in Europe and Asia from the late 16th century onwards, and in subsequent years it caused numerous epidemics, notably between 1890 and 1898 and in 1918. The disease, known in Italian as 'influenza' and meaning 'the influence of cold,' began to be seen frequently in the second half of the 19th century, prompting research into its cause. Doctor Pfeiffer concluded that it was caused by a type of bacterium called a bacillus. However, in subsequent years, particularly after the Spanish flu pandemic, it was determined that the cause of the disease was not a bacterium but a virus. The influenza pandemic, which occurs at regular intervals worldwide, began to appear in Türkiye in the late 1880s, according to archive records. The prevailing view was that the disease had spread to Ottoman territories from Europe. According to archival documents, between 1890 and 1898, influenza outbreaks occurred in Anatolia, primarily in Istanbul. State officials attempted to take measures against the flu epidemic within their means, closing schools in some provinces and sending doctors from Istanbul to others. Cases of influenza continued in subsequent years. Influenza epidemics observed in Adapazarı and Sivas from 1908 onwards were the subject of official reports. During the Tripoli War between 1911 and 1912, influenza spread among Turkish soldiers alongside typhoid fever. Although not fatal, the disease was always treated as a case requiring preventive measures due to its negative effects on soldiers. Influenza first gained prominence towards the end of the First World War. The disease, which emerged in America and later spread throughout Europe, particularly among soldiers, causing millions of deaths and becoming known as the Spanish flu, began to appear in the territories of the Ottoman Empire from the summer of 1918 onwards. With soldiers discharged from the Ottoman army beginning to return to their hometowns, Anatolia, especially Istanbul, was greatly affected by the Spanish flu. It is understood that the Spanish flu had an extremely destructive and deadly effect in Turkish lands during the periods of July 1918-January 1919 and December 1919-January 1920. The flu epidemic that began in January 1922 was seasonal in nature. Important decisions were taken by the Meclis-i Ali Sıhhi (High Council of Health), affiliated with the Directorate of Health, to combat cases of influenza. As there were no vaccines or scientific remedies to cure influenza cases, public announcements advised people not to approach sick individuals, to avoid contact as much as possible, and to stay away from places where people gathered in large numbers. In addition, an influenza vaccine was produced at the Bakteriyolojihane-i Osmani, but it was found to be more effective in reducing the effects of the disease than in preventing infection. In the context of combating the disease, schools, cinemas, theatres, and entertainment venues were closed during periods when the disease became epidemic. Despite all these measures, thousands of people lost their lives. Influenza epidemics continued to occur throughout Türkiye during the Republican era. With the exception of a minor outbreak in 1924, the main influenza epidemic occurred between January and March 1925. It affected cities such as Istanbul, Izmir, Ankara, Adana and Mersin. The flu caused thousands of people to fall ill and led to the deaths of hundreds. This issue was raised in the Grand National Assembly by Reşit Galip, Member of Parliament for Aydın, and measures that could be taken against the disease were discussed. In Istanbul, the flu was particularly prevalent in schools. Inspectors affiliated with the Ministry of Education inspected schools and decided to close primary and secondary schools first, followed by Darülfünun and Mekteb-i Harbiye. Although another flu epidemic was reported in the press towards the end of 1925, it was understood that its impact was extremely weak. During the Republican era, another influenza epidemic caused considerable public concern in early 1927. The epidemic, which emerged in the last week of December 1926 and was prevalent throughout January 1927, spread from Europe to Istanbul and then across Anatolia, particularly affecting Izmir. It was mentioned in public and by some doctors that many students in some schools in Istanbul could not attend school due to the flu, and the government was even criticised for not closing the schools. Some newspapers, concerned that closing schools would send children out onto the streets, opposed the closure of schools. State officials were influenced by press reports of an increase in flu cases, and for this reason, Health Minister Refik Bey stated that although flu cases had been seen in Istanbul, there was no cause for alarm as it was not an epidemic. It has been determined that the 1927 influenza pandemic was also severe in Izmir. In response to the influenza pandemic in Izmir, state officials held a meeting in Izmir and took many decisions, such as closing schools, temporarily closing crowded places, and publishing an informative statement about the disease to the public, with the aim of preventing the spread of the disease. As a result, according to archive records, influenza began to appear in Türkiye in the last quarter of the 19th century and has manifested itself seasonally or epidemically with varying effects over the years. When it appeared in mild or severe forms, influenza quickly spread and claimed the lives of many people. Although successive governments from the Ottoman Empire to the Republic took numerous measures against influenza, the disease did not disappear on its own, but influenza continued to be seen as a threat.

Giriş

Fransızca “influenza”, “grippe” ve eski Türkçede ise “nöbetli ve şiddetli nezle suretinde nevezhur bir salgın hastalık, nezle-i müstevliye,”¹ olarak tanımlanan grip, bir tür solunum yolları hastalığıdır. Boğaz, burun, yemek ve soluk borusunu içeren üst solunum yolları ile akciğer ve bronşları kapsayan alt solunum yollarını etkilemektedir. Hatta kızıl, difteri, akciğer iltihaplanması (pnömoni) ve boğmaca gibi hastalıklara dahi neden olabilmektedir.² Tarihin yazılı dönemlerinden itibaren çeşitli aralıklarla dünya genelinde pandemi ve epidemiy tarzında yayılmış eski hastalıklardandır. Tıp ilminin öncülerinden sayılan Hippokrates, eserinde M.Ö. 412 tarihinde bir grip salgınından söz etmektedir. Özellikle XV. yüzyıldan itibaren hastalık, soğuk rüzgâr nedeniyle ortaya çıktığına inanıldığından İtalya’da “soğuşun etkisi” manasında “influenza di freddo” şeklinde tanımlanmıştır.³ İnsanlar zamanla hastalığa “sıkıntı” anlamına gelen “grippe” adını vermişlerdir.⁴

Grip hastalığının İngiltere’deki varlığına ilişkin en eski verilerden biri, 664 yılında Whitby Manastırı keşişleri tarafından tutulmuştur. 1173-1174 yıllarında da İngiltere, İtalya ve Fransa gibi ülkelere yayılan bir salgından söz edilmiştir. 1357’de İtalya’da ortaya çıkan grip salgınında hastalık ilk defa yukarıda da ifade edildiği üzere “influenza” olarak adlandırılmaya başlamıştı. XIV. yüzyılda Fransa’nın güneyinde bir üst solunum yolu hastalığından bahsedilmiş, 1414’te de Fransa’da, 1427’de de Fransa ve İngiltere’de büyük bir grip salgını görüldüğü ifade edilmiştir. 1510 yılında Malta’da ortaya çıkıp Kuzey Afrika ve Avrupa’ya kadar yayılan grip salgını ise bazı kayıtlarda ilk pandemi olarak kabul edilmektedir. Bu pandemide gribe yakalanan kişilerde uykusuzluk, iştah kaybı, baş ağrısı, öksürük ve vücudun geneline yayılan ağrılar gibi etkiler gözlemlenmiştir. Bu salgını, 1530’da Avrupa’da ortaya çıkıp Asya ve Afrika’yı etkileyen, 1557’de ise Sicilya’da başlayan ve kısa sürede Avrupa’yı ve hatta Amerika kıtasına yayılan salgınlar takip etmiştir. XVII. yüzyılda genellikle Avrupa’da görülen grip salgınları, bir sonraki yüzyılda birçok kıtada eş zamanlı olarak yayılım göstermeye başlamıştır. Bu bağlamda Avrupa genelinde 1708-1709, 1712, 1729-1733, 1742-1743, 1761-1762, 1780-1781 grip pandemileriyle 1788-1789 epidemisi etkili olmuştur. Bu yüzyılda hastalığın bir zehirle ya da miazmaların hava ile insanlara bulaştığı inancı hâkimdi. Özellikle 1780-1781 grip salgını, Avrupa, Asya ve Amerika kıtalarını etkilemişti. Bu salgına Avrupalılar “*Rus ıstırapı*”, Ruslar da “*Çin nezlesi*” adını vermişlerdi. XIX. yüzyılda ise ilki 1830-1833, ikincisi 1847-1848 ve üçüncüsü de 1889-1892 yıllarında üç büyük grip salgını ortaya çıkmıştı. 1830-1833 grip salgını, Rusya’da ortaya çıkmış ve zamanla Avrupa, Güneydoğu Asya ve Amerika’ya kadar yayılmıştı. 1847-1848 grip salgını ise yine ilk defa Rusya’da görülmüş ve gün geçtikçe Avrupa’yı etkisi altına almıştı. 1889-1892 grip salgını da bu yüzyılın en tahripkâr pandemisiydi. Sibirya ve Kazakistan’dan ya da Çin’den yayıldığı iddia edilen bu salgın özellikle demiryolu ve buharlı gemilerle geniş bir coğrafyaya yayılım imkânı bulmuştu. Hastalık, Rusya üzerinden karayolu, demiryolu ve nehir vasıtasıyla Avrupa’nın orta, kuzey ve güney kısımlarında dahi görülmüştü. “*Rus gribi*” olarak adlandırılan bu salgın sırasında Fransa’da hastaneler yetersiz kalmış, okullar kapatılarak eğitime ara verilmişti. Buna rağmen binlerce insanın hayatını kaybetmesinin önüne geçilememişti. XX. yüzyılın ilk çeyreğinde 1918-1919 yıllarında ortaya çıkan, neredeyse bütün dünyayı etkisi altına alan “*İspanyol nezlesi/gribi*” ise grip salgınları tarihinin en ölümcül ve şiddetlisi olarak kabul edilmiştir.⁵

Grip hastalığının temel özelliği bulaşıcı ve aniden ortaya çıkıp geniş bir alanda hızlı bir şekilde yayılım göstermesidir. Uzun yıllar boyunca grip hastalığının nedeni ve hangi mikroptan ötürü bulaştığı tam olarak belirlenememiştir. 1892’de Breslau Üniversitesi’nde görev yapan Doktor Richard Pfeiffer, grip hastalığının nedeni olan mikrobu yani *bacillus*

¹Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, İkinci Cild, İkdâm Matbaası, Dersaadet 1318, s. 180, 1457; Şerefeddin Mağmumi, *Kâmûs-ı Tıbbî*, İkinci Cild, Osmanlı Matbaası, Kahire 1329, s. 614.

²Jörg Hacker, *İnsanlar, Salgınlar ve Mikroplar, Enfeksiyonlar ve Patojenleri*, (Çev.: Beste Hertsch-Max Florian Hertsch), Runik Kitap, İstanbul 2020, s. 60-61.

³Bruno Lina, “History of Influenza Pandemics”, *Paleomicrobiology, Past Human Infections*, (Ed: Didier Raoult-Michel Drancourt), Springer-Verlag, Berlin Heidelberg 2008, s. 200; Irwin W. Sherman, *Dünyamızı Değiştiren On İki Hastalık*, (Çev.: Emel Tümbay-Mine Anđ Küçükler), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019, s. 223-224.

⁴Andrew Nikiforuk, *Mağşerin Dördüncü Atlısı, Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, (Çev.: Selahattin Erkanlı), İletişim Yayınları, İstanbul 2020, s. 187.

⁵Nuran Yıldırım, “Covid-19 Pandemisinin Tarihe Bakış Dünyada ve Türkiye’de İnfluenza/Grip Epidemileri ve Pandemileri”, *Covid-19 Pandemisinde Hastalık/Hastane Yönetimi*, (Ed: Ramazan Özdemir, Teoman Aydın, Özlem Su Küçük), Bezmialem Vakıf Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2021, s. 15-20; W.I.B. Beveridge, “The Chronicle of Influenza Epidemics”, *History and Philosophy of the Life Sciences*, Vol. 13, No. 2 (1991), s. 223-234.

keşfetmiştir. Pfeiffer, akciğerlerde, bronş mukozasında, balgamda ve burun akıntısında bu basile rastlamış, tavşan ve maymunlarda da bu basili tespit etmiştir.⁶ Ancak 1918 İspanyol gribi salgınından sonra hastalığın bu basilden kaynaklanmadığı anlaşıldı.⁷ Pfeiffer'in keşfettiği influenza mikrobu bir çeşit bakteri olarak kabul görmüştü. 1930'lu yıllara kadar bilim dünyası, gribe neden olan mikrobun bir bakteriden kaynaklandığını düşünmüştü. Ancak bu yıllarda Edwin Shope, domuzlar üzerinde yaptığı deneysel araştırmalarla gribin bir bakteriden değil virüsten olduğunu iddia etti. 1933'te de İngiltere'de meydana gelen bir grip salgını dolayısıyla hastalık üzerinde çalışan Christopher Andrews, Patrick Laidlaw ve Wilson Smith, burun sıvılarını dağ gecikliklerine enjekte ederek onların da gribe yakalandığına tanık olmuşlardı. Bu durum gribe neden olan mikrobun bir tür virüs olduğunu kanıtlamıştı.⁸

Grip hastalığına neden olan virüs, Orthomyxoviridae ailesinden olup sürekli mutasyona uğramak suretiyle her salgın döneminde kendine özgü özellikler göstermektedir.⁹ Bu bağlamda influenza virüsünün A, B ve C olmak üzere üç alt çeşidi bulunmaktadır. A tipindeki virüsler, hayvanlardan bulaşmaktadır. Genellikle ördekler, kuşlar, domuzlar, atlar, kediler, foklar ve evcil kümes hayvanları, A tipindeki grip virüsünü bünyesinde barındırabilmektedir. Gribe neden olan virüsler, H (*hemaglütinin*) ve N (*nöraminidaz*) genlerini taşımaktadır. 1918'de başlayan ve dünya geneline yayılan İspanyol gribinin de kuşlarda bulunan H1N1 virüsü olduğu sonradan anlaşılmıştır.¹⁰

Bu çalışmada da dönemin arşiv belgeleri ve süreli yayınlarındaki bilgiler dikkate alınarak Osmanlı'dan Cumhuriyet'e grip hastalığının sıklıkla görüldüğü, özellikle 1888 yılı ve sonraki dönemden 1927 yılındaki mevsimsel salgına kadar olan dönemdeki grip salgınları, tarihsel araştırma yöntemi kullanılarak doküman analizi tekniğiyle bilimsel bir şekilde ortaya konulmaya çalışılmıştır.

1. I. Dünya Savaşı Öncesi Osmanlı Topraklarında Grip

Tarih boyunca adından çeşitli şekillerde söz ettiren grip, XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Osmanlı Devleti topraklarında da salgın halinde görülmeye başladı.¹¹ Bu dönemden itibaren yaygın olarak görüldüğü anlaşılan grip hastalığının, I. Dünya Savaşı'nın son yılına kadar genel bir salgın vaziyetinden ziyade yerel anlamda farklı zamanlarda mevsimsel olarak ortaya çıktığı ve yayıldığı anlaşılmaktadır. Arşiv belgelerinde bu gibi vakalara sıkça rastlanmaktadır. Nitekim 29 Kasım 1888 tarihinde Sıhhiye Nezaretine gönderilen resmi yazıda İstanbul'da Sultanahmet civarı ile Cankurtaran ve Kabasakal mahallelerinde grip tabir edilen boğaz hastalığının şiddetle görüldüğünden bahsedilerek bölgeye gönderilen Doktor Rasim Bey'in aldığı tedbirler sayesinde yirmi günden beri hastalığın görülmediği belirtiliyordu.¹² 12 Ocak 1890 tarihli belgede de Bursa'da grip hastalığının hafif şekilde salgın halinde görüldüğü ifade ediliyordu.¹³ Aynı tarihli bir başka belgede ise bu defa Amasya'da grip hastalığının ortaya çıktığı bildiriliyordu.¹⁴ Grip konusunda devlet adamlarının oldukça tedirgin ve bu konuda duyarlı oldukları görülmüyordu. Nitekim 16 Ocak 1890 tarihinde Korfu Başşehbenderliği Hariciye Nezaretini Korfu'dan İzmir'e hareket eden Alman donanması içerisinde grip vakası olduğu hususunda uyarıyordu.¹⁵ 15 Ocak 1890 tarihli telgrafta da hastalığın IV. Ordu bölgesinde askeri efrad ile mülkiye

⁶A. Mouritz, "The Flu" A Brief History of Influenza in U.S. America Europe Hawaii, Hawaii 1921, s. 5.

⁷Doktor Camillo Trombetta, *Gripin Vaki ve Şaflı Tedavisinde Biyoplastina Seronu*, Kader Matbaası, İstanbul 1928, s. 3.

⁸Sherman, *Dünyamızı Değiştiren On İki Hastalık*, s. 225-226.

⁹Yıldırım, "Covid-19 Pandemisinden Tarihe Bakış Dünyada ve Türkiye'de İnfluenza/Grip Epidemileri ve Pandemileri", s. 13-14.

¹⁰Dorothy H. Crawford, *Virüsler Kısa Bir Giriş*, (Çev.: Yonca Aşçı Dalar), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2023, s. 49-50.

¹¹Bu tarihten önce de grip vakalarının olduğuna dair bilgi ve belgeler mevcuttur. Geniş bilgi için bkz. Yıldırım, "Covid-19 Pandemisinden Tarihe Bakış Dünyada ve Türkiye'de İnfluenza/Grip Epidemileri ve Pandemileri", s. 25.

¹²*Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH. MKT)/1570-82-1.*

¹³BOA, DH. MKT/1689-5-1.

¹⁴BOA, DH. MKT/1689-6.1.

¹⁵BOA, Yıldız Sadaret Hususi Evrakı (Y. A. HUS)/232-58-3; BOA, Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı (HR. TO)/344-1-1.

memurları ve ahali arasında görüldüğü zikredilerek sekiz on güne ortadan kaybolduğu dile getirilmiştir.¹⁶ 18 Ocak 1890 tarihli belgede, grip hastalığının Gelibolu'da yayıldığı ve bu nedenle mekteplerin tatil edildiği ifade edilerek tabip yetersizliği ihtimaline karşı İstanbul'dan bölgeye tabip gönderilmesi gerektiği belirtilmiştir.¹⁷ 23 Ocak 1890 tarihli yazıda Erzurum, Bayezid ve Erzincan kasabalarıyla bazı kazalarında “*nezle-i müstevliye*”nin (gribin) salgın halinde yayıldığından fakat zararlı olmadığından haber veriliyordu.¹⁸ 28 Ocak 1890 tarihinde Sadarettin gönderilen telgrafta da grip hastalığının Konya vilayeti, Ertuğrul sancağı ve İşkodra'da hafif ve zararsız bir şekilde sürdüğü söylenmekteydi.¹⁹ 3 Şubat 1890 tarihli belgede ise Ankara Vilayet Hapishanesindeki hastaların gribe yakalanmasından ötürü kullanılacak ilaçların temini için sarf edilen bütçe tahsisatının yetersiz olmasından ötürü ek bütçe talep edilmiş ancak verilen cevapta ek bütçe verilemeyeceği, mevcut bütçe kadar ilaç sarfıyatı yapılması gerektiği ifade edilmişti.²⁰ Bir süre sonra 10 Şubat 1890 tarihli yazıda da Ankara'da görülen grip salgınının sona erdiğine dikkat çekiliyordu.²¹ 6 Şubat 1890 tarihinde Kastamonu vilayetinden Sadarete gönderilen telgrafta Kastamonu'da bir süredir grip hastalığının özellikle mektep talebelerinde görülmesi üzerine vilayet dâhilindeki mekteplerin 13 Ocak 1890 tarihi itibarıyla on beş gün süreyle tatil edildiği bildiriliyordu.²² 18 Şubat 1890 tarihli yazıda da İçel sancağı ile Kozan'a bağlı Sis kasabasında grip vakalarının hafif derecede görüldüğü vurgulanıyordu.²³ 10 Mart 1890 tarihli resmi yazıdan ise Mamüretülaziz'in bazı köylerinde grip hastalığının görüldüğü anlaşıyordu.²⁴ 11 Haziran 1891 tarihli yazıya göre, bir yıl önce İstanbul'da kızıl ve kuşpalazı hastalıklarının yanında grip hastalığının da salgın halinde olmasından dolayı mevcut sekiz belediye dairelerine tabip görevlendirilmişti.²⁵

26 Ocak 1892 tarihinde Sadrazam Ahmet Cevat Paşa'nın nezlesinin gribe çevirmesinden dolayı padişah'tan iki gün istirahat istediği anlaşılmaktadır.²⁶ 8 Şubat 1892 tarihli belgede, küçük merkez memurlarının gribe yakalandığı ve hasta olduklarından işlerin aksamaması için yerlerine başka memurların istihdam edilmesinin gerekliliği bildiriliyordu.²⁷ 13 Şubat 1892 tarihli cevabi yazıda hastalığın zaten defedildiğinden yerlerine başka memurların istihdam edilmesine gerek olmadığı ifade ediliyordu.²⁸ 28 Şubat 1892 tarihinde Erzurum Maarif Müdürlüğünden Sadarete gönderilen 28 Şubat 1892 tarihli telgrafta, bir süreden beri kasabada grip hastalığı görüldüğü ve bu nedenle sıbyan ve iptidai mekteplerin bir süreliğine tatil edildiği bildiriliyordu.²⁹ 28 Şubat 1893 tarihli telgrafta ise İzmit sancağına bağlı Karasu nahiyesinde grip vakalarının görüldüğü belirtiliyordu.³⁰ Grip vakaları memleketin çeşitli yerlerinde görüldüğü sırada hastalığın önünü almak için bazı tıbbi girişimlerde de bulunulmuştu. Dönem itibarıyla henüz tedavisi bulunmayan hastalığı iyileştirmek için doktorlar tarafından bazı ilaçlar denenmiş ve olumlu sonuçlar da alınmıştı. 25 Şubat 1892 tarihli belgeye göre, Mabeyn-i Hümayun Sertabibi Mavroyeni ile Maltepe ve Haydarpaşa hastaneleri tabipleri, ilgili makamlara tecrübe ettikleri ilaçların grip hastalığını iyileştirdiğine ve bu ilaçların askeri hastanelerde de uygulanabileceğine dair telgraflar

¹⁶BOA, Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzat (Y. PRK. ASK)/231-61-1.

¹⁷BOA, İrade Dâhiliye (İ.DH)/1165-91112.

¹⁸BOA, DH. MKT/1692-65-1.

¹⁹BOA, Y.A. HUS/233-17-1.

²⁰BOA, DH. MKT/1700-70-1.

²¹BOA, Yıldız Perakende Umumî (Y. PRK. UM)/16-3-1.

²²BOA, DH. MKT/1696-70-1.

²³BOA, DH. MKT/1701-97-1.

²⁴BOA, DH. MKT/1707-87-1.

²⁵BOA, Şûra-yı Devlet Evrakı (ŞD)/2572-16-3.

²⁶BOA, Y.A. HUS/255-67-lef 2.

²⁷BOA, DH. MKT/1922-65-1.

²⁸BOA, DH. MKT/1922-65-1.

²⁹BOA, Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiye Kalemi (MF. İBT)/28-101.

³⁰BOA, DH. MKT/2057-56-1.

göndermişlerdi.³¹

Grip vakaları bir müddet azaldıktan sonra 1895 yılından itibaren yeniden artmaya başladı. 19 Şubat 1895 tarihli resmi yazıda Dördüncü Daire-i Belediye Sertabibinin raporunda da belirttiği üzere İstanbul'da Beşiktaş muhitinde grip hastalığının şiddetle “*icra-yı hüküm*” sürdüğü ve bir an evvel gerekli tedbirlerin alınması hususu dile getiriliyordu.³² 6 Ekim 1895 tarihli belgede de IV. Ordu bölgesi içerisinde bulunan Van'da askerler arasında grip vakalarının görüldüğü ve bu sebeple hasta bulunan askerlere talimden muafiyet ve ayrıca bir süre istirahat izni verildiği bildirilmişti.³³ Grip vakalarının 1896 yılı boyunca devam ettiği fakat eczanelerde gribi tedavi edecek yeterli miktarda ilaç bulunmadığı ve gerekli tahsisatın yetersizliği konusunda dönemin eczacılarının endişeli olduğu görülmektedir. İstanbul'da eczacılık yapan Kadri Bey ile Yorgaki Efendi 15 Ocak 1896'da bu durumu telgraflarında ifade etmekteydi.³⁴

Hastalık bu şekilde etkisini sürdürürken özellikle dönemin kamuoyunda grip vakalarına dikkat çekilmiş ve bilimsel ve halkı bilinçlendirme amaçlı yazılar yayımlanmıştı. *Maarif* mecmuasının 15 Ocak 1892 tarihli “*Mevadd-ı Tıbbiye/İnfluenza*” başlıklı yazısında birkaç günden beri Avrupa'da görülen grip salgınının İstanbul'a da gelerek ziyarette bulunduğu belirtildikten sonra memleket dâhilinde neredeyse her iki yılda bir hastalığın görüldüğü ifade ediliyordu. Ayrıca gribin kadın, erkek ve yaşlı demeden herkeste görülebildiği, özellikle “*cihaz-ı teneffüs*” (solunum yollarında) büyük tahribat ile baş ağrısı, ateş ve vücudun genelinde ağrı yaptığı dile getiriliyordu.³⁵ Aynı mecmuanın bu defa 3 Mart 1892 tarihli sayısında yayımlanan “*İnfluenza Mikrobu*” başlıklı yazıdaysa gribin “*sâri, intani, müthiş, umumi bir maraz*” olduğu belirtilerek grip mikrobu üzerine yapılan çalışmalar hakkında bilgiler verilmişti. Mösyö Pfeiffer'in grip mikrobunu keşfederek hastalıkla mücadele anlamında önemli bir gelişme olduğu vurgulanmıştı.³⁶ Hüseyin Hayri Efendi de, *Resimli Gazete*'nin 29 Eylül 1892 tarihli nüshasında kaleme aldığı yazısında, Batı'da *influenza* diye tabir edilen hastalığa son zamanlarda çeşitli adlar verildiğinden bahsederek şimdilerde de grip diye adlandırıldığından söz ettikten sonra memleket dâhilinde son zamanlarda hastalığın görüldüğünü dile getirmişti. Ardından gribin, ateş, titreme, ağrı ve yorgunluk gibi belirtilerinin olduğunu ifade ederek hastalığın zatürreye ve akciğer iltihaplanmasına dahi neden olabileceğini bilimsel veriler ışığında aktarmıştı. Grip mikrobu üzerine yapılan çalışmalar hakkında da bilgiler vermiş ve grip mikrobuna sahip bir hastanın iyileşse bile haftalarca ilgili mikrobu vücudunda taşıyabileceğini belirtmişti.³⁷

Hastalığa iki üç yıl müddetle rastlanmazken 1898 yılının sonbahar aylarında grip vakalarına yeniden tesadüf edilmektedir. Nitekim 14 Kasım 1898 tarihli belgede Adana'nın Karasantı nahiyesinde Çakır karyesinde grip hastalığının görüldüğü bildirilmişti.³⁸ 12 Aralık 1898 tarihinde Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezaretine gönderilen telgrafta Kars kazasına bağlı Bahçe ve Karakaya karyelerinde grip hastalığının yayıldığı, halkın yüzde sekseninde grip vakasına rastlandığı ve bu nedenle derhal ilgili köylere doktor gönderilmesi talep ediliyordu.³⁹ 14 Kasım 1902 tarihli yazıda Trablusgarp'ta grip salgını görüldüğü ancak ölümcül olmadığı bununla birlikte grip olanların derhal bir tabibe müracaat etmelerinin gerekliliğinden bahsedilmekteydi.⁴⁰ Bu dönemde yeniden artan grip vakaları dolayısıyla dönemin basınında hastalığa bir kez daha yer verilmeye başlandı. *Malûmât*'in 27 Mart 1894 tarihli sayısında A. Mazhar, kaleme aldığı yazısında kış aylarında kar ve yağmurlu havalarla birlikte yine grip vakalarının ortaya çıktığına, insanların giyim ve kuşamlarına dikkat etmeleri gerektiğine dikkat çekiyordu. Ortaya çıkan bu yeni salgını 1584 tarihli grip salgınına benzeten yazar,

³¹ BOA, Y. PRK. ASK/60-17-2.

³² BOA, Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Evrakı (A-) MKT. MHM/596-3-1.

³³ BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y. MTV)/127-113-1.

³⁴ BOA, Y. MTV/135-14-lef 1-2.

³⁵ “Mevadd-ı Tıbbiye/İnfluenza”, *Maarif*, Birinci Sene, Numero 21, 14 Cemazielahir 1309/15 Ocak 1892, s. 331.

³⁶ “İnfluenza Mikrobu”, *Maarif*, İkinci Cild, Numero 28, 20 Şubat 1307/3 Mart 1892, s. 22-23.

³⁷ Hüseyin Hayri, “Mevadd-ı Tıbbiye/İnfluenza Mikrobu”, *Resimli Gazete*, Aded 79, Sene 2 (İkinci Cild), 17 Eylül 1308/29 Eylül 1892, s. 409-413.

³⁸ BOA, DH. MKT/2135-62-1.

³⁹ BOA, DH. MKT/2149-14-1.

⁴⁰ BOA, DH. MKT/2020-20.

gribin sâri bir hastalık olduğunu, hava yoluyla insanlara bulaştığını ve çeşitli akciğer ve sinir hastalıklarına sebebiyet verebileceğini de ifade etmişti.⁴¹ M. Sadık da *Servet-i Fünûn*'un 28 Şubat 1895 tarihli nüshasında yayımladığı yazısına "Bir hastalık mevzubahis edilince ibtida Cenab-ı Hakk memalik-i Osmaniye'yi her bir afetten sıyanet etsin karilerimizi afiyetten ayırmasın" diyerek başlamış ve son zamanlarda İstanbul'da yine grip vakalarının görüldüğünden fakat son derece az ve hafif bir etkiye sahip olduğundan bahsetmişti. Gribin genellikle kış aylarında soğuk havalarda ortaya çıktığını dile getirerek İstanbul'da birkaç yıldan beri görülen salgınların Avrupa'ya nazaran daha az şiddetli geçtiğini de sözlerine eklemiştir.⁴² Aynı mecmuanın 17 Aralık 1896 tarihli sayısında ise Kadri Bey, grip hastalığına son zamanlarda "influenza, influenza, influença" gibi isimlerin verildiğini belirterek hastalığa dair Avrupa'daki gelişmelere değinmişti. Grip hastalığından korunmanın iki şekilde olduğunu ifade etmişti. İnsan vücuduna mikrobun girmesine çalışarak ve dikkatli olunarak ve *antipirin*, *fenasetin* ve *kodein* gibi ağrı kesici ve ateş düşürücü özelliği olan ilaçları kullanarak gribe mani olunabileceğini dile getirmişti.⁴³ M. Sadık bu defa *Servet-i Fünûn*'un 7 Nisan 1898 tarihli sayısında gripin yeniden ortaya çıktığını, bunun İstanbul'daki hekimlerden Violî'nin basına verdiği bilgilerden anlaşıldığından ve hastalığın hızlı bir şekilde yayıldığından bahsederek hastalığa karşı tedbir alınması konusunda uyarılarda bulunuyordu.⁴⁴

Bu tarihten itibaren Osmanlı Devleti'nde grip vakalarının ortaya çıktığına dair kamuoyunda bazı haberler⁴⁵ yapılmasına rağmen arşiv belgelerinde 1908 yılından itibaren gripin mekteplerde ve ordu içerisinde salgın halinde görüldüğüne dair bilgiler yer almaktadır. 24 Ekim 1908 tarihinde Sivas Vali Vekili Aristî'den Dâhiliye Nezaretine iletilen telgrafta Sivas'a bağlı Hornadil karyesinde içerisinde çocukların bulunduğu on yedi kişinin gripten vefat ettikleri bildirilmişti.⁴⁶ 15 Şubat 1909 tarihli resmi yazıda da, Adapazarı'nın Karasu nahiyesinin köylerinde Doktor Ethem ve İsmail Beylerin tespitlerine göre grip hastalığının görüldüğü ve hastalıktan üç ya da dört kişinin vefat ettiği belirtiliyordu.⁴⁷ Grip hastalığının mekteplerde de yayıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Makriköy Rüşdiye Müdüriyetine gönderilen 4 Mart 1911 tarihli yazıda sermubassır Mustafa Efendi'nin gribe yakalandığı ve tabip raporu neticesinde bir hafta istirahatli sayılması gerektiği beyan olunuyordu.⁴⁸

Grip Trablusgarp Savaşı sırasında da askerler arasında görülmekteydi. 3 Mart 1912 tarihinde Trablusgarp Kumandanı Neşet Bey'den Harbiye Nezaretine gönderilen belgede grip ve tifo gibi hastalıkların çoğaldığı, doktorların dahi yorgun düştüğü, bu sebeple bir operatör, dört tabip ve iki de eczacı ihtiyacı olduğu ifade ediliyordu.⁴⁹ 25 Mart 1912 tarihli bir belgede Doktor Kerim Bey'in Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne gönderdiği mufassal bir rapordan bahsedilerek doktorun Trablusgarp'ta Osmanlı askerleri arasında grip tespit ettiği, hastalıktan hayatını kaybedenlerin oldukça cüzi olduğu, ancak hastalığın zamanla ortadan kalktığı ifade ediliyordu.⁵⁰ Grip hastalığı geçiren memurlara doktor raporu doğrultusunda istirahat izinleri verilmekteydi. Nitekim 10 Ocak 1914 tarihli belgeye göre Emniyet-i Umumiye Müdüriyetinde evrak kalemi kâtiplerinden Nuri Efendi'nin grip hastalığına yakalandığı Doktor İngilizyan'ın raporu doğrultusunda tespit edilmiş ve bir hafta evinde dinlenmesi gerektiği belirtilmişti.⁵¹

⁴¹A. Mazhar, "İnfluenza ve Gripli Kışlar", *Mâlûmât*, Birinci Sene, Aded 47, 15 Mart 1310/27 Mart 1894, s. 374-375.

⁴²M. Sadık, "Musahabe-i Fenniye/İnfluenza", *Servet-i Fünûn*, Dördüncü Sene, Sekizinci Cild, Numero: 207, 16 Şubat 1310/28 Şubat 1895, s. 387.

⁴³Kadri, "Musahabe-i Fenniye/İnfluenza", *Servet-i Fünûn*, Altıncı Sene, On İkinci Cild, Numero: 301, 5 Kânun-ı evvel 1312/17 Aralık 1896, s. 234-235.

⁴⁴M. Sadık, "Musahabe-i Fenniye/İnfluenza Yine Kendini Gösterdi", *Servet-i Fünûn*, Sekizinci Sene, On Beşinci Cild, Numero: 369, 26 Mart 1314/7 Nisan 1898, s. 74-75.

⁴⁵"Kış ve İnfluenza", *Servet-i Fünûn*, Numero: 828, 22 Şubat 1322/7 Mart 1907 s. 342-343; "Musahabe: İnfluenza", *Servet-i Fünûn*, On Altıncı Sene, Otuz İkinci Cild, Numero: 828, 22 Şubat 1322/7 Mart 1907, s. 338-339; Doktor Edhem, "İnfluenza Var Mı Yok Mu?", *Servet-i Fünûn*, On Beşinci Sene, Yirmi Dokuzuncu Cild, Numero: 732, 21 Nisan 1321/5 Mayıs 1905, s. 51-54.

⁴⁶BOA, DH. MKT/2651-102-1.

⁴⁷BOA, DH. MKT/2739-54-lef 2.

⁴⁸BOA, MF. İBT/306-4.

⁴⁹Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Millî Savunma Bakanlığı Askerî Tarih Arşivi, 110-9-1-5/50-235-3.

⁵⁰Millî Savunma Bakanlığı Askerî Tarih Arşivi, 110-9-1-5/15-68-11.

⁵¹BOA, DH. EUM. VRK/12-32-3. Doktor İngilizyan'ın 1 Ocak 1914 tarihli muayene raporu aynen şu şekildeydi: "Emniyet-i Umumiye Evrak Kalemi hulefasından Nuri Efendi tarafımdan bil-muayene influenza (grippe) hastalığına duçar olup bera-yı tedavi hanesinde bir hafta istirahat etmesini mübeyyin işbu rapor yedine ita kılındı.". BOA, DH. EUM. VRK/12-32-2.

Grip hastalığı yukarıda da görüldüğü üzere Osmanlı Devleti'nde mevsimsel olarak ortaya çıkmış, hafif şiddetle seyretmiş fakat bazı ölümlere de sebebiyet vermişti. Bununla birlikte grip asıl olarak I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru ölümcül yüzünü göstermiş ve milyonlarca insanın hayatına mal olmuştu. Osmanlı Devleti de gribin bu ölümcül yüzünden nasibini fazlasıyla almıştı.

2. I. Dünya Savaşı Sonrası Grip (1918-1922)

İspanyol Gribi, 1918-1920 yılları arasında 40-50 milyonu aşkın insanın hayatını kaybetmesine neden oldu. "İspanyol Nezlesi" olarak da adlandırılan hastalığın, çok sonradan ortaya çıkan H1N1 virüsünün diğer adıyla domuz gribinin öldürücü bir türünün olduğu anlaşılmıştır.⁵² 1918 yılı yazında Halle Darülfünun'u Sıhhiye Müessesesi'nde yapılan araştırmalar, İspanyol gribinin influenza mikroplarıyla karıştığını ortaya koymuştu.⁵³ Hastalık "İspanyol gribi" olarak adlandırılrsa da İspanya'da ortaya çıkmamış, ilk olarak Amerika Birleşik Devletleri ordusunda görülmüş ve sonrasında Avrupa'ya ve geniş bir alana yayılım göstermişti.⁵⁴

"Müthiş ve amansız, gaddar bir düşman karşısındayız: Kendini göstermeden, en memul etmediğimiz bir dakikada vücudumuza saldırıyor ve bir hafta, hatta bazen iki üç gün içinde hayatımızı ifna ediyor. Hiçbir hastalık İspanyol nezlesi kadar melun değildir. İnsaniyet; kolera, veba, tifüs görmüştür. Veremin, frenginin tahribatına maruz kalmıştır. Fakat bunlardan hiçbirisi bu kadar korkunç hastalık, bu habis İspanyol nezlesi kadar sürat ve şiddeti haiz değildir. Hiçbirisi bizi böyle gözle kaş arasında, bir iki gün içinde mezara götürmez. Yıllardan beri lanetlere boğduğumuz veba, kolera, tifüs bile daha merhametli, daha insaflıdır."⁵⁵

Türk kamuoyunda yukarıdaki şekilde tasavvur edilen İspanyol gribi, Mondros Mütarekesi henüz imzalanmadan yani Osmanlı Devleti için savaş resmi olarak henüz sona ermeden yayılmakta ve can kayıplarına neden olmaktaydı.⁵⁶ Basında hastalığın 1918 yılının Temmuz ayı ortalarında İstanbul'da görüldüğü ve yayıldığı duyurulmuştu.⁵⁷ Hastalık, ordu içerisinde askerler arasında yaygındı ve mütarekeden sonra Türk ordusunun terhis edilmesi hastalığın memleket geneline yayılmasına neden olmuştu.⁵⁸ Bu nedenle "harb-ı umuminin meşum bir yadigârı" olarak nitelendirilmişti.⁵⁹ Nitekim 6 Ağustos 1918 tarihinde Nusaybin Menzil Hastanesi'nde görevliler ve hastalar arasında grip hastalığı ortaya çıkmıştı.⁶⁰

Akşam'ın 22 Ekim 1918 tarihli haberinde birkaç günden beri gribin zatürreden daha vahim bir halinin görüldüğü, öksürük ve aksırık vasıtasıyla başka kimselere de bulaşabildiğinden bütün tiyatro ve sinemaların kapatıldığı duyuruluyordu.⁶¹ İspanyol gribi vakaları ve ölümleri artınca halkı aydınlatıcı mahiyette yazılar kaleme alındı. Doktor Hüsameddin Bey, Akşam'da neşrettiği "İspanyol Nezlesi" başlıklı yazılarıyla gripten korunma çarelerini ayrıntısıyla anlatmıştı. Gripten

⁵²Cumhur Ertekin, *Tıbbın Öyküsü*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2020, s. 199; Patrick R. Saunders-Hastings, Daniel Krewski, "Reviewing the History of Pandemic Influenza: Understanding Patterns of Emergence and Transmission", *Pathogens*, Volume: 5, Issue: 4, 2016, s. 66 (4/19).

⁵³"İspanyol Nezlesinin Mikrobu", *Tesvir-i Efkâr*, 13 Temmuz 1334/1918. Dönemin bazı doktorları, gribin influenza basillerinden kaynaklandığı fikrine karşı çıkmışlardı. Bkz. "İspanyol Nezlesinin Mikrobu Keşfedildi", *Vakit*, 28 Temmuz 1334/1918.

⁵⁴Warren T. Vaughan, *Influenza An Epidemiologic Study*, Baltimore, MD, The American Journal Of Hygiene, 1921, s. 15; *Reports on Public Health And Medical Subjects. No. 4., Report on The Pandemic of Influenza, 1918-19*, Ministry of Health, Published By His Majesty's Stationery Office, London 1920, s. 202.

⁵⁵"Korkunç Bir Afet: İspanyol Nezlesine İlan-ı Harp/Ne Yapmalıyız?", *Hadisat*, 19 Kânun-ı evvel 1334/19 Aralık 1918.

⁵⁶İspanyol gribinin Osmanlı Devleti üzerindeki etkileri hakkında detaylı bilgi için bkz. Murat Yolun, *İspanyol Gribinin Dünya ve Osmanlı Devleti Üzerindeki Etkileri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adıyaman 2012; Mustafa Kemal Temel, *1918 Grip Pandemisi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2012.

⁵⁷"İspanyol Nezlesi İstanbul'da", *Tesvir-i Efkâr*, 14 Temmuz 1334/1918; Berna Arda, Ahmet Aciduman, "Türk'ün H1N1'le İlk İmtihani: 1918-19 İnfluenza Pandemisinin Ülkemizdeki Görünümü", *Klinik Gelişim*, Cilt: 23, Sayı: 3, 2010, s. 28.

⁵⁸"İspanyol Nezlesi Tekrar Başladı", *Vakit*, 9 Kânun-ı evvel 1334/9 Aralık 1918.

⁵⁹"İspanyol Nezlesi", *Genç Anadolu*, Sene: 1, Sayı: 6, 31 Mart 1338/1922.

⁶⁰Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölüm (1914-1918)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005, s. 309.

⁶¹"İspanyol Nezlesi" *Akşam*, 22 Teşrin-i evvel 1334/22 Ekim 1918.

korunmanın birincil şartı “*mukavemet-i şahsiye*” idi. Grip, teneffüs yoluyla kolayca bulaşabileceği için mümkün mertebeye kişisel hijyene dikkat edilmesi ve mesafenin korunması bu anlamda önemliydi.⁶² Doktor Osman Şerafeddin ise influen-zanın nasıl bir hastalık olduğunu açıklayarak ilmi bir tedavisinin bulunmadığına dikkat çekmişti. Kalabalık yerlerden uzak durmanın tek çare olacağını, bunun da oldukça güç olduğunu belirtmişti.⁶³ Avanzade Süleyman ile Hasan Raif de kaleme aldıkları *İspanyol Nezlesi* başlıklı her biri ayrı risalelerle İspanyol gribinden nasıl korunmak gerektiği konusunda basit ve anlaşılabilir bir dille halka ulaşmaya çalışmışlardı.⁶⁴ Grip İstanbul'da o derece artmıştı ki, Marmara açıklarında bulunan işgalci devletlerin bünyesindeki *Limni* adlı Yunan zırhlısı kumandanı, şehirden gelecek ziyaretleri bir süreliğine kabul etmeyeceğini duyurmuştu.⁶⁵

Hastalığın ikinci salgın devresinin bittiği ve yenisinin de başlamayacağı ifade edilmişse de⁶⁶ İspanyol gribi sadece İstanbul'da değil Anadolu'nun birçok yerinde özellikle Ankara, İzmir, Eskişehir, Balıkesir, Yozgat ve Çorum, Kozlu (Zonguldak)⁶⁷ gibi yerlerde de şiddetini ve etkisini göstermiş, birçok kişi hayatını kaybettiği gibi bölgeye tabip gönderilmesi ve mekteplerin tatil edilmesi gibi birçok önlem alınmıştı.⁶⁸ *Vakit*'in 9 Aralık 1918 tarihli haberinde İspanyol gribinin yeniden başladığı ve hükümetin yeniden gerekli tedbirleri alarak mektepleri, sinemaları, tiyatro ve gazinoları kapatacağı bildiriliyordu.⁶⁹ Bir gün sonrasında da Sıhhiye Müdüriyeti tarafından yayımlanan 5 maddelik beyanname hastalığın belirtilerinden bahsedilerek alınabilecek önlemlere dair tavsiyelerde bulunulmuştu.⁷⁰

Grip vakaları artınca Meclis-i Ali-i Sıhhi, 14 Aralık 1918 tarihinde olağanüstü bir toplantı yaparak İspanyol gribine karşı hangi önlemlerin alınacağını müzakere etmişti. Müzakere neticesinde hastalıktan korunma çarelerine dair gazetelerde tebliğ yayımlanmasından başka bir çare olmadığına karar verilmişti.⁷¹ *Alemdar*, bu karar üzerine okurlara yazısında hastalık konusunda şu uyarılarda bulunmuştu: “*Herkes yüzüne karşı öksürtmekten aksırtmaktan sakınmalıdır. Hele sokaklarda gelişigüzel sümküren, tüküren saygısızlara tesadüf etmekten mümkün olduğu kadar çekinmelidir. Böylelerini bir tarafa çekip de biraz nasihat verilse iyi olur. Bu sayede hem terbiye-i içtimaiye öğretilmiş hem de hıfzıssıhhat-ı umumiyeye hizmet edilmiş olur.*”⁷² Gazete haberin devamında hastalığa karşı bir çarenin olmadığını ancak Bakteriyoloji-hane-i Osmani'de bir aşı yapıldığını fakat henüz tecrübe edilmediğini belirterek arzu edenlerin ilgili müesseseye müracaat ederek aşı olabileceğini tavsiye etmişti.⁷³

İspanyol Nezlesi özellikle Türk ordusu içerisinde görülmüş ve birçok askeri efradın ölümüne neden olmuştur. Savaşın sona ermesine doğru hastalık nedeniyle ilgili ordulara asker sevkiyatının durdurulduğu dahi olmuştur. Nitekim 27 Ekim 1918 tarihinde V. Kolordu Ahz-ı Asker Reisi Ali tarafından Ordu Dairesine yazılan telgrafta, İspanyol nezlesinin kolordu bölgesine müstevli bir hal aldığı, birçok askerin vefatına sebep olduğu ve bundan dolayı ilgili bölgeye asker

⁶²Doktor Hüsameddin, “İspanyol Nezlesi/Tarz-ı Sirayet ve İntişar ve Vikaye Çareleri-2”, *Akşam*, 2 Kânun-ı evvel 1334/2 Aralık 1918; Doktor Hüsameddin, “İspanyol Nezlesi/Tarz-ı Sirayet ve İntişar ve Vikaye Çareleri-3”, *Akşam*, 4 Kânun-ı evvel 1334/4 Aralık 1918.

⁶³Bakteriyolog Doktor Osman Şerafeddin, “İspanyol Hastalığı Nedir? İnfluenza”, *Tesvir-i Efkâr*, 14 Temmuz 1334/1918, s. 2.

⁶⁴Raif Hasan, *İspanyol Nezlesi*, Samsun Matbaası, 1335; Avanzade M. Süleyman, *İspanyol Nezlesi*, Evkaf Matbaası, 1336.

⁶⁵“İspanyol Nezlesinden”, *Alemdar*, 22 Kânun-ı evvel 1334/22 Aralık 1918.

⁶⁶“İspanyol Nezlesi”, *Vakit*, 24 Teşrin-i sâni 1334/24 Kasım 1918.

⁶⁷Rumca gazetelerden edinilen bilgilere nazaran Kozlu madenlerinde İspanyol gribinden 500 madencinin hayatını kaybettiği ve bu nedenle maden ameliyesinin durdurulduğu ifade edilmekteydi. “Kozlu'da İspanyol Nezlesi”, *Akşam*, 4 Kânun-ı evvel 1334/4 Aralık 1918.

⁶⁸“Anadolu'da İspanyol Nezlesi”, *Vakit*, 15 Teşrin-i evvel 1334/15 Ekim 1918; “İspanyol Nezlesi”, *Akşam*, 12 Teşrin-i sâni 1334/12 Kasım 1918.

⁶⁹“İspanyol Nezlesi Tekrar Başladı”, *Vakit*, 9 Kânun-ı evvel 1334/9 Aralık 1918.

⁷⁰“İspanyol Nezlesi/Sıhhiye Müdüriyeti-İ Umumiyesinin Vesayası”, *Vakit*, 10 Kânun-ı evvel 1334/10 Aralık 1918.

⁷¹İspanyol gribiyle mücadelede en büyük eksiklik hastalıktan nasıl uzak durulacağına dair ilmi ve fenni yetersizlikti. Bu durum, dönemin kamuoyunda da dile getirilmişti. Eski adı *İctihad* olan *İstihad* mecmuası, 19 Aralık 1918 tarihli yazısında konuyla ilgili olarak şunları dile getiriyordu: “...*Müthiş hastalıklar vardır fakat tedavisini bilmemek bile hiç olmazsa tahaffuz çarelerini biliriz. Mesela kolera. Büyük bir afet olmakla maruf olan bu marazdan bir takım tedabir-ı vakiye ile uzak bulunmak kabilirdir. Ya bu nezle, bu İspanyol hastalığı?...Neden, nereden ve nasıl sakınacağız? Havadan diyorlar...Havadan sakınmak? Fakat bu nasıl kabil olur; hususiyle her taraflı haşr-abad olan İstanbul'umuzun muhit-i kesifi içinde...Doktorlar bermutat beyanatta bulunuyorlar. Nokta-i nazarlardaki tehalüfe bakılırsa onların da bizden fazla bir şey bilmediklerine hükmolunabilir. Yazık...*” “Haftaname”, *İstihad* (Eski İctihad), Numero: 135,19 Kânun-ı evvel/Aralık 1918, s. 2884.

⁷²“Meclis-i Ali-i Sıhhi ve İspanyol Nezlesi”, *Alemdar*, 17 Kânun-ı evvel 1334/17 Aralık 1918.

⁷³“Meclis-i Ali-i Sıhhi ve İspanyol Nezlesi”, *Alemdar*, 17 Kânun-ı evvel 1334/17 Aralık 1918.

sevkiyatının durdurulması gerektiği bildirilmişti.⁷⁴ 10 Kasım 1918 tarihli belgeye göre, Beylerbeyi Hastanesi'nde yapılan muayene neticesinde Mülazım-ı Sâni (Teğmen) Ali Sami Efendi'nin İspanyol nezlesine yakalandığı anlaşılmış ve beş gün istirahat etmesi gerektiği bildirilmişti.⁷⁵ Aralık 1918 tarihi içerisinde de 20. Kolordu'dan 1 hasta, 1 vefat; Karesi Mevki-i Müstahkem'inden 11 hasta, 5 vefat; 1. Kolordu Ahz-ı Askeri'nden 58 hasta, 10 vefat ve 5. Kolordu Ahz-ı Askeri'nden 1 hasta olmak üzere toplamda 71 kişinin gribe yakalandığı anlaşılmaktadır. Birinci Türk Kolordu Ahz-ı Askeri dâhilinde Ocak 1919 yılı içerisinde toplamda 30 hasta bulunmakta olup bunlardan sadece 1'i vefat etmişti.⁷⁶ 9 Ocak 1919 tarihli belgeye göre, Yeni Cami-i Şerif Mahallesi'nde birçok askerin sefalet içerisinde sokaklarda yattığı bunların birçoğunda İspanyol gribinin yaygın olduğu tespit edilmişti.⁷⁷ 16 Ekim 1919 tarihli belgede Elaziz Merkez Muhafız Bölüğü'nden Mehmed bin Abdullah'ın muharebe sırasında İspanyol gribinden vefat ettiği bildiriliyordu.⁷⁸

Hastalık hapisanelerde mahkûmlar arasında da yayılmıştı. İstanbul Valisi Süleyman Kâni Bey'in Dâhiliye Nezaretine gönderdiği 19 Kasım 1918 tarihli belgeden Dersaadet Cinayet ve Cünha Tevkifhanesi'nde mahkûmlar arasında İspanyol nezlesinin yaygın olduğu ve tevkifhane sertabibinin gerçekleştirdiği teftişten hasta mahkûmların yarısının tahliye edilmesinin teklif edildiği görülmektedir.⁷⁹

Hastalığın mekteplerde de görülmesine üzerine Sıhhiye Nezareti mekteplerin tatil edilmesi konusunda Maarif Nezaretini uyarmıştı.⁸⁰ Bunun üzerine 2 Ocak 1919 tarihli belgeye göre, İspanyol nezlesinden kaynaklanan ölüm oranında bir artış yaşanması üzerine Maarif Nezaretine bağlı bütün resmi ve özel mektepler, Meclis-i Ali-i Sıhhi'nin almış olduğu karar üzerine ileri bir tarihe kadar kapatılmıştı. Bu karara rağmen bazı Ermeni ve Rum mekteplerinin eğitim ve öğretime devam ettiklerinin anlaşılması üzerine bir soruşturma başlatılmış ve bu bağlamda karara uymayan mekteplerin birer listesinin hazırlanması için gerekli talimat gönderilmişti.⁸¹ Mektepler hastalığın şiddeti hafifleyene kadar açılmayacaktı.⁸²

Birkaç gün sonra 6 Ocak 1919 tarihinde Sıhhiye Müdüriyeti, basında yayımladığı bir tebliğde İspanyol gribinin son haftalarda gitgide azaldığını bildiriyor ve belirli koşullarla mektep, sinema ve tiyatro gibi yerlerin peyderpey açılabilirliğini duyuruyordu. İspanyol gribi oranı yüzde 15'ten az olan mektepler açılacaktı. Dershane ve yatakhaneler, belirli sürelerde havalandırılacaktı. Tiyatroların günde azami iki temsil göstermeleri ve sergilenecek oyun arasında asgari 2 saat bir aralık bulunmasına dikkat edilecekti. Tiyatro sergilenen kısım havalandırılacak ve zemin bir antiseptik ile temizlenecekti. Salonlar fazla kalabalık olmayacak ve sigara içilmesine müsaade edilmeyecekti.⁸³ 5 Ocak 1919 tarihinde Maarif-i Umumiye Nezareti, resmi kurumlara gönderdiği tebliğde Sıhhiye Müdüriyetinden gelen bilgi doğrultusunda mekteplerin derhal açılması ve tedrisatın başlatılmasını bildirmişti.⁸⁴ Bu tebliğler basında da yayımlanmıştı.⁸⁵ Gerçekten de bir süre sonra İspanyol gribinin azaldığı basında da duyurulmuş ve vaka ve vefat sayılarının miktarında azalma olduğu ifade edilmişti.⁸⁶

⁷⁴Milli Savunma Bakanlığı Askeri Tarih Arşivi, 110-9-1-10/193-0-193.

⁷⁵Milli Savunma Bakanlığı Askeri Tarih Arşivi, 110-9-1-10/130-0-115.

⁷⁶Milli Savunma Bakanlığı Askeri Tarih Arşivi, 110-9-1-10/102-0-80.

⁷⁷BOA, Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı (DH. İ.U.M)/19/3-1/93.

⁷⁸Milli Savunma Bakanlığı Askeri Tarih Arşivi, 110-9-1-10/207-0-81-lef 34.

⁷⁹BOA, DH. MB. HPS/79-22-lef 2.

⁸⁰BOA, MF. MKT/1236-77-1.

⁸¹BOA, MF. MKT/1229-45-lef 7.

⁸²"İspanyol Hastalığı-Mektepler", *Vakit*, 2 Kânun-ı sâni 1335/2 Ocak 1919.

⁸³"İspanyol Nezlesi", *Vakit*, 6 Kânun-ı sâni 1335/6 Ocak 1919.

⁸⁴"İspanyol Nezlesi", *Vakit*, 6 Kânun-ı sâni 1335/6 Ocak 1919.

⁸⁵"Mekteplerin Küşadı", *Vakit*, 7 Kânun-ı sâni 1335/7 Ocak 1919; "Mekteplerin Küşadı", *Vakit*, 8 Kânun-ı sâni 1335/8 Ocak 1919.

⁸⁶"İspanyol Nezlesi Azalıyor", *Vakit*, 16 Kânun-ı sâni 1335/16 Ocak 1919.

⁸⁷"İspanyol Nezlesi Yeniden Başladı", *Vakit*, 26 Kânun-ı evvel 1335/26 Aralık 1919.

İspanyol gribi aylar sonra 1919 yılının Aralık ayı sonlarında yeniden şiddetlendi.⁸⁷ Emraz-ı Sâriye Mücadele Heyeti Reisi Ekrem Bey de *Akşam*'ın 28 Aralık 1919 ve *Alemdar*'ın 29 Aralık 1919 tarihli sayılarında yayımlanan beyanatında “vebadan daha müthiş ve tehlikeli” olarak nitelendirdiği bu hastalığın memlekette görüldüğü ilk zamandan şimdiye değin toplamda 14 bin kişinin hayatına mal olduğunu dile getirerek gripten korunmak için bazı uyarılarda bulunmuştu. Buna göre; hastalarla temas etmemek, kalabalık yerlerden uzak durmak, soğuk almamak, içki içmemek, ağız sürekli yıkamak, dişleri temiz tutmak, öksürürken ağız mendille kapatmak, en hafif belirtide hemen istirahat etmek, evde hasta olanı ayrı bir odaya nakletmek ve hasta ile temasta bulunmamak hastalıktan insanları azami ölçüde koruyabilirdi.⁸⁸

1919 yılının Aralık ayının ortalarından itibaren İspanyol gribi yeniden etkili olmaya başlayınca Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti, halkın hastalıktan kendisini koruyabilmesi için 10 maddeden oluşan sıhhi beyanname yayımladı. Beyannameye göre; hastalıktan korunmak için yapılacak ilk davranış gereksiz ziyaretlerde bulunmamak ve hastalarla temastan kaçınmaktı. Hastalığın birçok çeşidi olduğundan bazıları hastalıklarını fark edemediklerinden bir başkasına bulaştırabiliyorlardı. Bundan dolayı sinema, tiyatro, pazar yerleri, mektep ve kahvehane gibi yerler hastalığın bulaşabilmesi için tehlikeli mekânlardı. Bu nedenle mekteplerin tatil edilmesi için Maarif Nezaretine, tiyatro ve sinemaların kapatılması için Polis Müdüriyetine talepte bulunulmuştu. Hasta olmamak için soğuktan ve içki içmekten sakınmak gerekiyordu. Hastalık bilhassa ağız yoluyla bulaşabildiğinden ağız sıklıkla “muzadd-ı taaffün” (antiseptik) bir suyla çalkalanmalı ve dişler de aynı şekilde temizlenmeliydi. Öksürenler ile öksüren kişilere yakın bulunanlar ağız ve burunlarını bir mendille kapatmalıydı. Hafif bir kırgınlık, nezle, ateş, baş ağrısı ve öksürük gibi durumlar ortaya çıktığında önce istirahat edilmeli, ardından bir tabibe başvurulmalıydı. Ev içerisinde hastalık ortaya çıktığında hastalanan kişi derhal ayrı bir odaya alınmalı ve mümkün olduğunca hastayla temastan kaçınılmalıydı. Hasta ile temasta bulunulması halinde eller ve ağız “muzadd-ı taaffün” bir suyla derhal temizlenmeliydi. Hasta muhakkak surette temiz bir kaba tükürmeliydi. Çamaşırlar, mendil ve çarşafklar, kaynar suda yıkanmalıydı. Bütün bu tedbirlere halkın mümkün merteye riayet edilmesi ricasında bulunuluyordu.⁸⁹

Hastalık dolayısıyla bir hafta içerisinde 98 kişinin hayatını kaybetmesi dolayısıyla 28 Aralık 1919 tarihinde Sıhhiye Müdüriyetinin kararı gereği Darülfünun ile Sultani mektepleri kapatılmıştı. Ayrıca sinema ve tiyatroların kapatılması için Polis Müdüriyetinin karar alması beklenmekteydi.⁹⁰

İspanyol gribiyle mücadelede ve hastaların iyileştirilmesi sürecinde en önemli sorun yeterli doktor bulunamaması ve ilaca ulaşımında meydana gelen zorluklardı. Dâhiliye Nezaretinden Sadarete gönderilen 28 Aralık 1919 tarihli resmi yazıda, bütün bu problemlerden bahsedilmiş ve bir an önce bu meselelerin çözülmesi istenmişti. “Öyle bir surette ki İstanbul ve civarında elyevm hastasız bir hane yok gibidir” denilerek durumun vahametinin dile getirildiği yazıda, doktor miktarının hasta sayısına oranla yetersiz olduğu ve buna bir tedbir alınması gerektiği vurgulanmış ve özellikle eczacıların gribi iyileştirmede kullanılan ilaçları ihtikâr ettiğinden sitem edilerek pahalılık yüzünden hastaların ilaca ulaşamadıklarından yakınmıştı.⁹¹

Hastalığa karşı çeşitli önlemler alınırken İspanyol gribi vakalarının yeniden çoğalması bazı tartışmaları da beraberinde getirmişti. Emraz-ı Sâriye Mücadele Heyeti Reisi Ekrem Bey, gribin emraz-ı sariyeden sayılması ve buna göre mücadele edilmesi gerektiği yönündeki talebi⁹², Sıhhiye Müdürü Arifi Paşa tarafından Meclis-i Ali-i Sıhhi'ye havale edilmediğinden bu hususta bir muğlaklık ortaya çıkmıştı. Bunun üzerine *Alemdar* muhabiri, 1 Ocak 1920 tarihinde Arifi Paşa'ya bu durumu sormuş ve o da şu cevabı vermişti: “İspanyol nezlesinin müddeti altı haftadır. Dört haftası tamam oldu. Şurada iki hafta kaldı. Söylemiş olduğunuz mezkureyi Meclis-i Ali-i Sıhhi'ye havale edeceğim. Zannetmem

⁸⁸“İspanyol Vebadan Tehlikeli”, *Akşam*, 28 Kânun-ı evvel 1335/28 Aralık 1919; “Ekrem Bey'in Vesayası”, *Alemdar*, 29 Kânun-ı evvel 1335/29 Aralık 1919.

⁸⁹“İspanyol Salgını Başladı”, *Alemdar*, 29 Kânun-ı evvel 1335/29 Aralık 1919.

⁹⁰“İspanyol Nezlesi/Mekteplerde On Gün Müddetle Tatil Kararı”, *Vakit*, 29 Kânun-ı evvel 1335/29 Aralık 1919; “İspanyol Nezlesi Vefiyat”, *Vakit*, 30 Kânun-ı evvel 1335/30 Aralık 1919.

⁹¹BOA, Dâhiliye Nezareti Umûr-ı Mahalliye ve Vilayat Müdürlüğü Evrakı (DH. UMVM)/96-25-1.

⁹²Grip, dönem itibarıyla ihbarı mecburi hastalıklar arasında yer almamaktaydı. Bu durum, hastalıkla mücadelede bir hayli zorluklar yaşanmasına neden oluyordu. “İspanyol Nezlesi”, *Vakit*, 31 Kânun-ı evvel 1335/31 Aralık 1919.

ki İspanyol nezlesi emraz-ı sariyeden madud olsun. Binaenaleyh elimizden geldiği kadar çalışıyoruz.”⁹³ Arifi Paşa'nın buna benzer açıklamaları İspanyol gribinin birkaç hafta sonra biteceği temennisiyle bu defa *Vakit*'in 7 Ocak 1920 tarihli sayısında da yayımlanmıştı.⁹⁴

Ekrem Bey'in bu girişimleri, bir süre sonra meyvesini vermiş ve Meclis-i Ali-i Sıhhi, aldığı bir kararla İspanyol gribiyle mücadele etmek için Emraz-ı Sâriye Mücadele Heyeti'ni görevlendirmiştir. Ekrem Bey'in raporu doğrultusunda verilen karara göre; mücadele riyaseti İstanbul'da ikamet eden bütün tabiplerin adresleri müdüriyet-i umumiyyeye gönderilecek ve hasta tespiti halinde bu tabiplere ulaşıp ilgili hastayı tedavi etmeleri sağlanacaktı. Sadece bu hastalıkla mücadele için görevlendirilecek gruplar, gerekli edevat ve ilaç ile gezeceklerdi. Bu gruplar, vefiyatı azaltmak, ihtilatı önlemek, hastayı arayıp bulmak ve tedavi etmekle görevli olacak ve ilaç dağıtacaklardı. Belediye tabipleriyle askeriye'den verilecek askeri tabiplerden oluşan bir heyet kurulacak, bu heyet seyyar bir şekilde görev yaparak tespit ettiği hastaları ücretsiz olarak dispanserlerde tedavi altına alacaktı. Bütün bu mücadele sarfiyatı için heyet, bütçeden bin lira talep etmişti.⁹⁵

Grip salgını yeniden ortaya çıktığından mekteplerin tatil süresi de uzatılmaya başlanmıştı. *Alemdar*'ın 12 Ocak 1920 tarihli sayısında İhlamur Kasrı'ndaki Şehzadegan Mektebi'nin tatil müddetinin uzatıldığı bildiriliyordu.⁹⁶ 1920 yılı başlarında yeniden görülmeye başlayan İspanyol gribinin oldukça şiddetli olduğu söyleniyordu.⁹⁷ Harbiye Nezaretinden Malkara Ahz-ı Asker Şubesine gönderilen 27 Mart 1920 tarihli resmi yazıda efraddan Rankel oğlu Yorgi'nin İspanyol nezlesinden hayatını kaybettiği ifade edilmişti.⁹⁸

İspanyol gribi ile mücadelede dönemin doktorlarının kaleme aldıkları halkı bilgilendirici yazılar da önem taşımaktaydı. Bu doktorlardan Server Kâmil, *Genç Dernekleri*'nin 1 Mart 1920 tarihli sayısında hastalığın bir tür influenza olduğunu, İspanya'dan Fransa, Almanya, Avusturya, Macaristan, Bulgaristan ve en sonunda Türkiye'ye geçmiş olduğunu ifade etmişti. 3 yıldır devam eden salgının artık şiddetini kaybettiğini belirterek hastalığın sebepleri, belirtileri ve tedavi yöntemleri hakkında bilgiler vermişti. Ayrıca hastalığı tedavi için ne bir aşı ne de bir serum bulunduğundan sitem etmiş, baş ağrısı ve yüksek ateş için *antipirin* ile *aspirin* kullanılmasını söylemişti.⁹⁹ Aslında Bakteriyolojihane'de grip aşısı için gerekli çalışmalar yapılmış, hatta bir aşı da üretilmişti. Ancak müessese müdürü Refik Bey'in¹⁰⁰ ifadelerine göre, aşı, hastalığın bulaşmasının önüne geçemiyor sadece belirti ve etkilerini hafifletmeye yarıyordu.¹⁰¹ Hastalıkla mücadelede tıbbi olarak o kadar çaresiz kalınmıştı ki, basında "*Black Head*" marka romu içmenin İspanyol gribinin iyileştirdiği duyurulmuş ve bir an evvel tedarik edilebileceği belirtilmişti.¹⁰²

Hapishaneler Müdüriyet-i Umumiyesine gönderilen 22 Şubat 1922 tarihli yazıda, Dersaadet Hapishane-i Umumiyesinde on beş yirmi günden beri grip hastalığının bazı koşullarda mahkûmlar arasında tespit edildiği, bununla birlikte tabip muayenesi neticesinde tehlikeli bir durum arz etmediğinin anlaşıldığı ifade ediliyordu.¹⁰³

1922 yılından itibaren İstanbul'da İspanyol gribinin etkisinin azaldığına dair haberler çıkmıştı. Bazı grip vakaları

⁹³"İspanyol Nezlesi", *Alemdar*, 2 Kânun-ı sâni 1336/2 Ocak 1920; Murat Yolun, Metin Kopar, "The Impact of The Spanish Influenza on The Ottoman Empire", *Belleten*, Cilt: 79, Sayı: 286, Aralık 2015, s. 1102.

⁹⁴"İspanyol Nezlesi", *Vakit*, 7 Kânun-ı sâni 1336/7 Ocak 1920.

⁹⁵"İspanyol Nezlesi", *Peyam-Sabah*, 12 Kânun-ı sâni 1336/12 Ocak 1920.

⁹⁶"İspanyol Nezlesi Yüzünden", *Alemdar*, 12 Kânun-ı sâni 1336/12 Ocak 1920.

⁹⁷"İspanyol'dan Zayıt", *Vakit*, 17 Mart 1336/1920.

⁹⁸Millî Savunma Bakanlığı Askerî Tarih Arşivi, 110-9-1-10/207-0-81-lef 72.

⁹⁹Doktor Server Kâmil, "İspanyol Nezlesi", *Genç Dernekleri*, Sene: 3, Sayı: 22, 1 Mart 1336/1920, s. 66-67.

¹⁰⁰Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesine bağlı olarak aşı ve serum çalışmaları yapmak üzere kurulmuş olan Bakteriyolojihane Müdüriyeti müdürlüğüne 18 Mart 1915 tarihli irade-i seniye ile Refik Bey tayin edilmişti. BOA, BEO/4404-330255.

¹⁰¹"İspanyol Nezlesi", *Peyam-Sabah*, 7 Kânun-ı sâni 1336/7 Ocak 1920.

¹⁰²"İspanyol Nezlesi", *Peyam-Sabah*, 13 Şubat 1336/1920; "İspanyol Nezlesi", *Peyam-Sabah*, 20 Şubat 1336/1920; "İspanyol Nezlesi", *Peyam-Sabah*, 4 Mart 1336/1920.

¹⁰³BOA, Dâhiliye Nezareti Mebani-i Emiriye ve Hapishaneler Müdüriyeti (DH. MB. HPS. M)/48-20-3.

olduğuna dair haberler yapılırsa da bunlar sonradan tekip edilmişti.¹⁰⁴ Bununla birlikte Avrupa'da özellikle İsveç ve Norveç'te başlayan hastalığın oradan Danimarka'ya sonrasında ise Almanya, Avusturya, Belçika ve Fransa'da yeniden görülmeye başlandığına dair bazı haberler de yansımıştı.¹⁰⁵ 1922 yılının Ocak ayından itibaren Türkiye'de hastalığın yeniden ortaya çıktığı anlaşıldı.¹⁰⁶ 17 Ocak 1922 tarihi itibarıyla son bir hafta içerisinde İstanbul'da 30 kişi gribe yakalanmıştı.¹⁰⁷ Sıhhiye Müdürlüğüne yapılan ihbarlardan hastalığın iyice arttığı anlaşılmıştı.¹⁰⁸ *İleri*'nin 19 Ocak 1922 tarihli sayısında İspanyol gribinin yeniden kendisini gösterdiğinden bahsedilerek Emraz-ı Sâriye Mücadele Heyeti Reisinin beyanatına yer veriliyordu. Reis, beyanatında hastalığın kolayca bulaşabildiğini dile getirerek özellikle aşı yaptırmamanın önemine değiniyordu. Aşının hastalığa yakalanmayı değil hastalığın ihtilatını önlediğini belirtiyordu. Halkın aşılmasının oldukça gerekli olduğunu, bu sayede hastalığın önlenebileceğini vurguluyordu. Ona göre, herkes “aşılmalı, kalabalıkta dolaşmamalı, soba ve mangaldan korkmalı, üşütmemeli, iyi yiyip içmeli. Biraz kırıklık görüldü mü derhal istirahat etmeli” idi.¹⁰⁹ Aynı gazetenin bu defa 15 Şubat 1922 tarihli sayısında ise gazete muharririnin Sıhhiye Müdürlüğünden bir yetkiliyle yaptığı mülakata yer verilerek yetkilinin İstanbul halkının yüzde 70-75'inin İspanyol gribine yakalandığını belirttiği, yakında bazı mekteplerin tatil edileceğini dile getirdiği beyan ediliyordu.¹¹⁰

Tevhid-i Efkâr 3 Şubat 1922 tarihli sayısında hastalığa dair resmi verileri paylaşıyordu. Buna göre; 1919 yılında gribe yakalananların sayısı Kasım ayında 112 iken bu rakam Aralık ayında 379'a çıkmıştı. 1920 yılı Kasım ayında 254 grip hastası varken Aralık ayında bu sayı 168'e gerilemişti. 1921 yılında ise Kasım ayı içerisinde 178 grip teşhis edilirken Aralık ayında 146 grip vakasına tesadüf edilmişti. Gripten hayatını kaybedenlerin yıllara göre sayısı da verilmişti. 1918 yılının Kasım ayında 77, Aralık ayında 400; 1919 yılının Kasım ayında 100, Aralık ayında 94; 1920 yılının Kasım ayında 40, Aralık ayında 300; 1921 yılının Kasım ayı itibarıyla 30, Aralık ayı itibarıyla 49 kişi vefat etmişti.¹¹¹ 1922 Ocak ayından itibaren görülmeye başlayan bu gribin, İspanyol gribi mi yoksa mevsimsel salgın mı olduğu konusunda kamuoyunda bazı soru işaretleri belirmiş, bazı gazeteler bunun mevsimsel bir grip olduğu yönünde görüş bildirmişlerdi. Grip özellikle mekteplerde görülmüş ve Maarif Müdürlüğü aldığı bir kararla mektepleri bir hafta tatil etmişti.¹¹² Mevsimsel görüldüğü anlaşılan grip hastalığından hayatını kaybedenin bulunmadığı bilgisi de basında duyurulmuştu.¹¹³ Resmi açıklamalarda da görülen grip salgınının hafif derecede olduğunu ve İspanyol gribi olmadığını doğrulamaktaydı.¹¹⁴ Bu nedenle mülki ve askeri mektepler yeniden faaliyetlerine başlamıştı.¹¹⁵ Yine de 1922 yılının Şubat ve Mart ayları boyunca grip salgınının devam ettiği görülmektedir.¹¹⁶ Bu tarihten sonra gerek basında gerekse arşiv belgelerinde bir bilgiye rastlanmadığından salgının sona ermiş olabileceği veya etkilerinin oldukça zayıfladığı söylenebilir.

¹⁰⁴İlgili haberde istatistikî veriler ışığında 30 grip vakasının ortaya çıktığı belirtiliyordu. “İstanbul'da İspanyol Nezlesi”, *Akşam*, 18 Kânun-ı sâni 1338/18 Ocak 1922. Bu haber iki gün sonra tekip edilmişti. “İspanyol Nezlesi”, *Akşam*, 20 Kânun-ı sâni 1338/20 Ocak 1922.

¹⁰⁵Belçika ve Fransa'da: İspanyol Nezlesi Yine Baş Gösterdi”, *Akşam*, 12 Kânun-ı sâni 1338/12 Ocak 1922; “İspanyol Nezlesi Tehlikesi!”, *Tevhid-i Efkâr*, 15 Kânun-ı sâni 1338/15 Ocak 1922; “Şuun-ı Tibbiye: İspanyol Nezlesi Artıyor”, *Tevhid-i Efkâr*, 21 Kânun-ı sâni 1338/21 Ocak 1922.

¹⁰⁶“İspanyol Nezlesi”, *Yeni Şark*, 18 Kânun-ı sâni 1338/18 Ocak 1922.

¹⁰⁷“İspanyol Nezlesi/Şehrimizde İcra-yı Hükme Başladı”, *Tevhid-i Efkâr*, 17 Kânun-ı sâni 1338/17 Ocak 1922.

¹⁰⁸“İspanyol Nezlesi Devam Ediyor”, *Tevhid-i Efkâr*, 20 Kânun-ı sâni 1338/20 Ocak 1922.

¹⁰⁹“Yine İspanyol Tehlikesi”, *İleri*, 19 Kânun-ı sâni 1338/1922.

¹¹⁰“Şehrimizdeki Hastalıklar: Nezlenin Tahribatı”, *İleri*, 15 Şubat 1338/1922.

¹¹¹“İspanyol Nezlesi/Salgın Halinde Fakat Vefiyat Pek Az”, *Tevhid-i Efkâr*, 3 Şubat 1338/1922.

¹¹²“(Grip) Salgını”, *Vakit*, 13 Şubat 1338/1922; “(Grip) Hastalığı”, *Tevhid-i Efkâr*, 16 Şubat 1338/1922; “Çiçek ve Grip Hastalıkları”, *Yeni Şark*, 16 Şubat 1338/1922.

¹¹³“Grip Salgını”, *Vakit*, 14 Şubat 1338/1922.

¹¹⁴“İspanyol Salgını”, *Vakit*, 5 Şubat 1338/1922.

¹¹⁵“Hastalık ve Mektepler”, *Yeni Şark*, 25 Şubat 1338/1922.

¹¹⁶“Grip Hastalığı”, *Vakit*, 26 Şubat 1338/1922; “Grip ve Çiçek”, *Yeni Şark*, 20 Şubat 1338/1922; “Grip ve Çiçek Hastalıkları”, *Yeni Şark*, 19 Mart 1338/1922.

3. Cumhuriyet Döneminde Grip Salgınları (1925-1927)

I. Dünya Savaşı'nın son yılından itibaren iki yıl boyunca dünya geneline yayılan grip salgını, bu tarihten sonra Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren Türkiye'de eskisi gibi olmasa da özellikle kış aylarında etkisinden söz ettirdi. Havaların bir süre soğuk kalması ve önemli sayılabilecek sıcaklık değişimleri, gribin dönemsel olarak epidemi halinde görülmesine neden oldu.¹¹⁷ Dönemin basınından takip edilebildiği kadarıyla 1924 yılı ilkbaharında kısa süreli bir grip salgını ortaya çıkmış olduğu tespit edilse de¹¹⁸ asıl 1925 yılının ilk ayından itibaren başta İstanbul olmak üzere Anadolu'da İzmir, Adana, Mersin (Tarsus), Ankara ve daha birçok yerde hastalık şiddetli bir şekilde yayılım göstermişti.¹¹⁹

Aydın Mebusu Reşit Galip, 28 Ocak 1925 tarihinde TBMM'de Sıhhiye Vekâletine şifahi olarak Aydın ve Adana vilayetlerindeki grip salgınıyla ilgili bazı sorular sormuştu. Takririnde son haftalarda Aydın ve Adana vilayetlerinde grip hastalığının şiddetli bir salgın halinde ortaya çıktığını ifade ederek bilhassa çocuklar üzerinde ağır tahribata neden olduğunu belirtiyordu. Salgın halinde görülen gribin daha önce Halep ve İskenderun'da da mevcut bulunduğunu, Anadolu'nun güney vilayetlerine de oralardan geldiğini iddia etmekteydi. Ardından Sıhhiye Vekâletinin salgının ne seviyede olduğunu, şimdiye kadar sirayetinin önlenmesi için hangi tedbirlerin alındığını ve ölüm oranının hangi seviyede bulunduğunu açıklaması gerektiğini önemle dile getirmekteydi. Ayrıca ona göre, "*grip bir millet için ölüm satırı gibi giden hastalıklardan*" idi.¹²⁰ Reşit Galip Bey'in bu soru önergesi, TBMM'nin 3 Şubat 1925 tarihli 46. toplantısında müzakere edildi.¹²¹ Sıhhiye Vekâleti Vekili ve Dâhiliye Vekili Cemil Bey, soruya mukabil verdiği izahatında, 17 vilayette grip salgınının olduğunu kabul ederek Adana, Mersin ve İzmir'de, özellikle de Mersin'de salgının daha şiddetli olduğunu belirtiyordu. Cemil Bey'in ifadelerine göre, hastalık Suriye taraflarından yayılmıştı. Mersin ahalisinin yüzde 80'i gripten kaynaklı zatürreden mustarıptı. Tarsus'ta ise 30 kadar kişi hayatını kaybetmişti. Adana'da griplilerin oranı yüzde 50 idi. Konya'da da 2 bin kadar grip vakasına rastlanmıştı. İzmir'de grip vakası adedi 14 bini buluyordu. Gripe yakalananları yüzde 1'i vefat etmişti. Aydın'da diğer vilayetlere oranla grip vakaları daha azdı.¹²² İhtiyarlarda vefat oranı yüzde 1, çocuklarda ise binde 2 idi. Bu vakalara karşı bazı önlemler de alınmıştı. Mektepler, sinemalar ve toplantı yerleri geçici olarak kapatılmıştı. Hastalıktan korunmak için çeşitli tavsiyeler içeren beyannameler basılıp dağıtılmıştı. Grip hastalığı, Antep ve Urfa şehirlerinde azalmıştı. Memleket dâhilinde toplam 35-40 bin hasta vardı ve bunların yüzde biri hayatını kaybetmişti. Cemil Bey'in bu sözlerinin ardından yeniden söz alan Reşit Galip Bey, "*Zengin için öldürücü bir hastalık değildir. Fakat fakara için hekim ihtimamından, tıbbın yardımından mahrum kalmış olan biçare, sefil hastalar için bu pek öldürücü bir hastalıktır*" diyerek Cemil Bey nezdinde Sıhhiye Vekâletinin ve bulaşıcı hastalıklarla mücadele heyetinin daha fazla bu hastalıkla meşgul olmasını talep etmekteydi.¹²³ Ankara'da da 5 Şubat 1925 tarihi itibarıyla grip vakalarının artışı gösterdiği ifade edilmişti. İzmir'de ise 20 bin kişinin gribe yakalandığı bunlardan 100 kişinin hayatını kaybettiği belirtilerek bütün mekteplerin, sinemaların, tiyatroların, umumhane ve kahvehanelerin kapatıldığı duyurulmuştu.¹²⁴

1925 grip salgını özellikle mekteplerde talebe ve muallimler arasında görüldü. 3 Şubat 1925 itibarıyla gerçekleştirilen tetkikat neticesinde 300 talebe mevcutlu On Altıncı Mektep'te 105, On Dördüncü Mektep'te 46, Birinci Mektep'te 47, İkinci Mektep'te 58, Dördüncü Mektep'te 39, Sekizinci Mektep'te 47 talebenin derslere devam etmediği ve büyük çoğunluğunun

¹¹⁷ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-10-0-0/177-221-3.

¹¹⁸ "Grip Artıyor", *Vatan*, 16 Mart 1340/1924; "Grip Salgını", *Vatan*, 24 Mart 1340/1924.

¹¹⁹ "Grip Salgını", *Vatan*, 7 Şubat 1341/1925.

¹²⁰ BCA, 30-10-0-0/7-40-36-lef 1-2.

¹²¹ Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMM ZC), İkinci İntihap Devresi, İkinci İçtima Senesi, On Üçüncü Cild, Kırk Altıncı İçtima, 3 Şubat 1341/1925, s. 118-120.

¹²² Bu ifadelerin aksine dönemin basınında Aydın'daki grip salgınının da şiddetli bir şekilde görüldüğü ve bir sıhhi heyet kurularak mekteplerin tatil edilmesi gibi daha birçok sıhhi tedbir aldığı duyurulmuştu. "Aydın'da Grip Salgını", *Vatan*, 4 Şubat 1341/1925.

¹²³ TBMM ZC, İkinci İntihap Devresi, İkinci İçtima Senesi, On Üçüncü Cild, Kırk Altıncı İçtima, 3 Şubat 1341/1925, s. 119-120.

¹²⁴ "Grip Salgını", *Vatan*, 4 Şubat 1341/1925; "Grip Tehlikesi", *Vakit*, 5 Şubat 1341/1925. İzmir'deki *Vatan* gazetesi muhabir-i mahsus, bir kolu Çin'de bir kolu da Türkiye'de olmak üzere şiddetli bir grip salgınının görüldüğünü, salgının İzmir'de de önemli ölçüde etkili olduğunu ve İzmir'de bir arkadaşının evine davet edildiğini ve eve gittiğinde hane halkının gripten kırıldığını belirtiyordu. Sıhhiye Müdüriyetinin İzmir'deki bütün kalabalık ve toplanma mekânlarını tatil edip kapattığını sözlerine ekliyordu. "İzmir Mektubu/İzmir'de Kuraklık ve Asri Tandır Safası/Grip Salgını", *Vatan*, 4 Şubat 1341/1925.

gribe yakalandığı anlaşılmıştı. Birçok muallimin de gripten mustarip olduğu görülmüş ve mekteplerin hiç değilse bir hafta süreyle tatil edilmesi düşünülmüştü. Rum ve Ermeni mekteplerinde de hastalığın görüldüğü ancak idarecilerinin bu durumu sakladıkları iddia edilmekteydi.¹²⁵ Ayrıca Eyüp Otuz Altıncı Mektep Müdürlüğünden İstanbul Vilayeti Maarif Müdürlüğüne gönderilen 8 Şubat 1925 tarihli resmi yazıda Muallim Ömer Lütfü Bey'in belediye tabibinin raporu doğrultusunda grip hastalığına müptela ve bu nedenle istirahatlı olduğu belirtilmekteydi.¹²⁶ Beşiktaş'ta Abbas Ağa Yirminci Mektep Müdüriyetinden gönderilen 7 Şubat 1925 tarihli yazıda, mektep öğrencileri arasında grip hastalığının bir hafta içerisinde *istilaî* bir vaziyet aldığı mektebi teftiş etmek görevli Doktor Halil Bey'in raporundan da anlaşıldığı üzere mektebin bir hafta süreyle tatil edildiği bildiriliyordu.¹²⁷ Moda'da Sekizinci Mektep Müdüriyetinden gönderilen 8 Şubat 1925 tarihli yazıda, 3 Şubat günü Sıhhiye Müfettişi tarafından mektebin teftiş edildiği ve cumartesi günü yoklamada gelmeyen talebenin aniden yüzde otuz bir oranında arttığı ve mektep talebeleri arasında grip hastalığının salgın halini aldığı ifade edilmişti.¹²⁸

Grip vakalarının mekteplerde artış göstermesi üzerine Maarif Müdüriyetince bütün mekteplerin teftiş edilmesi için üç doktor görevlendirilmişti.¹²⁹ Teftiş neticesinde hastalık tespit edilmesi dolayısıyla İstanbul Maarif Müdüriyeti tarafından 8 Şubat 1925 tarihinde bütün ilk tedrisat mektepleri on gün süreyle tatil edilmişti. Ayrıca Sıhhiye Müdüriyeti tarafından da İstanbul kız ve erkek liseleri, Galatasaray, Kadıköy ve Erenköy kız liseleri onar gün müddetle kapatılmıştı. Tatil kararı, ilk derece Ermeni, Rum, Musevi ve ecnebi mekteplerini de kapsamaktaydı.¹³⁰

Tatil kararı ilk derece ve bazı orta derece mekteplerini kapsarken birçok orta derece mektepleri kapsamamaktaydı.¹³¹ Ancak bir süre sonra tatil edilmeyen orta derece mekteplerde de grip vakalarının salgın şeklinde görüldüğü şeklinde şikâyetler iletildi. Maarif Müdüriyetine giden şikâyetlere rağmen orta derece mektepleri tatil etme kararının ilgili müdüriyetin yetkisinde olmadığı anlaşıldı. Mekteplere giden müfettişler, mektep idarecilerine Emraz-ı Sâriye Talimatnamesi'ne istinaden durumlarını Sıhhiye Müdüriyetine bildirmeleri gerektiğini söylemişlerdi. Gerekli görüldüğünde grip salgını olan mekteplerin de tatil olunabileceği belirtilmişti.¹³² Bu bağlamda 13 Şubat 1925 tarihinde Maarif Müdüriyeti tarafından yayımlanan tebliğde, leylî, neharî, erkek ve kız liselerinin on gün süreyle tatil edildiği duyurulmuştu.¹³³ Birkaç gün sonra ise Darülfünun ile Mekteb-i Harbiye'nin de eğitim-öğretim faaliyetlerine on gün süreyle ara verilmişti.¹³⁴

Mekteplerin tatilinden sonra sinema ve tiyatroların da tatil edilip edilmeyeceği kamuoyunda merak konusu oldu. Bunun üzerine Sıhhiye Müdürü Vekili Neşet Osman Bey, basına verdiği izahatında grip hastalığının hafif bir şekilde seyrettiğini, korkunç bir hal almadığını vurgulayarak hastalananların derhal bir doktora başvurmalarını tavsiye etmişti. Muharririn "*Mektepler gibi sinema ve tiyatrolar da tatil edilecek midir?*" sorusuna "*Sinema ve tiyatroların kapanmasına şimdilik lüzum yoktur. İhtiyaç hâsıl olursa bittabi sedlerine tevessül olunur.*" şeklinde cevap vermişti.¹³⁵

¹²⁵"Mekteplerde Grip Var", *Son Telgraf*, 3 Şubat 1341/1925.

¹²⁶BCA, 180-9-0-0/13-71-18-lef 2.

¹²⁷BCA, 180-9-0-0/60-296-68-lef 3.

¹²⁸BCA, 180-9-0-0/60-296-68-lef 2.

¹²⁹"Mekteplerde Grip Var", *Son Telgraf*, 3 Şubat 1341/1925.

¹³⁰"Grip Salgını", *Vatan*, 8 Şubat 1341/1925; "Grip Salgını", *Vatan*, 9 Şubat 1341/1925; "Grip Salgını Halinde/İptidaî Mektepleri Tatil", *Son Telgraf*, 9 Şubat 1341/1925.

¹³¹"Bütün Mektepler Kapatılıyor", *Vakit*, 11 Şubat 1341/1925; "Grip Hastalığı", *Vatan*, 11 Şubat 1341/1925.

¹³²"Gripten Yine Tatil", *Son Telgraf*, 10 Şubat 1341/1925.

¹³³Sıhhiye Müdüriyetinin vilayetlere grip dolayısıyla mekteplerin on gün süreyle tatiline dair gönderdiği tezkere müdüriyet bünyesinde çalışan bir memurun unutkanlığı nedeniyle iki gün gecikmişti. Bundan dolayı ilgili memura ceza dahi verilmişti. Gecikmeli yazı, iki gün sonra yeniden yazılmış ve 12 Şubat 1925 tarihi itibarıyla İstanbul Maarif Müdüriyetine ulaştırılmıştı. "Bütün Mektepler Kapatıldı", *Vakit*, 13 Şubat 1341/1925; "Grip Hastalığı", *Vatan*, 13 Şubat 1341/1925; "Mektep Tatilleri Bitti Mi, Bitmedi Mi?", *Son Telgraf*, 14 Şubat 1341/1925.

¹³⁴"Darülfünun da Tatil Edildi", *Tevhid-i Efkâr*, 13 Şubat 1341/1925; "Mekteb-i Harbiyenin Tatili", *Son Telgraf*, 17 Şubat 1341/1925.

¹³⁵"Sâri Hastalıklar/İstanbul'da Grip", *Son Telgraf*, 15 Şubat 1341/1925; "Sinemalarda Kapatılacak Mı?", *Tevhid-i Efkâr*, 15 Şubat 1341/1925.

¹³⁶"Grip Azalıyor", *Vakit*, 10 Şubat 1341/1925; "Grip Azalmaktadır", *Vatan*, 10 Şubat 1341/1925; "Grip Hastalığı", *Vatan*, 26 Şubat 1341/1925.

Tüm bu önlemlere ve Sıhhiye Müdürünün grip hastalığının azaldığına dair açıklamalarına karşın¹³⁶ 13 Şubat 1925 tarihi itibarıyla bir hafta içerisinde grip hastalığının zatürreye çevirmesi dolayısıyla 300 kişi hastalanmış, bunların 60'ı hayatını kaybetmişti.¹³⁷ Bununla birlikte grip vakaları, 1925 yılının Şubat ortalarından itibaren Adana ve havalisinde de gerileme göstermiş ve mektep, gösteri ve eğlence mekânları yeniden açılmaya başlanmıştır.¹³⁸

Kısa bir süre sonra tatil edilen bazı mektepler, sıhhi koşullara bağlı olarak yeniden açılmaya başlandı.¹³⁹ Sıhhiye Müdür Muavini Neşet Osman Bey, grip vakalarının artık sona erdiğini ve bir daha mekteplerin kapanmayacağını dile getirirse de¹⁴⁰ grip vakaları bir süre daha devam etmiş ve salgının görüldüğü mektepler tatil edilmeye devam etmişti.¹⁴¹ Nitekim 15 Şubat 1925 tarihi itibarıyla İstanbul'daki Polis Mektebi on gün süreyle tatil edildi.¹⁴² Bu bağlamda Şile İkinci Mektep Baş Muallimliği tarafından İstanbul Maarif Müdüriyetine gönderilen 12 Mart 1925 tarihli resmi yazıda mektep talebelerinin çoğunun grip hastalığına yakalanmasından ötürü hükümet tababeti tarafından gerek görülmesi ile Şile Kaymakamlığının tebligatı üzerine 11 Mart 1925 tarihinden itibaren mektebin bir hafta tatil edildiği bildiriliyordu.¹⁴³

1925 yılı başlarında ortaya çıkan salgın havaların soğumasıyla birlikte aynı yılın sonlarına doğru yeniden ortaya çıkmıştı. Fatih ve Topkapı semtlerinde iki mektep gripten dolayı tatil edilmişti. Maarif Heyet-i Sıhhiye müfettişleri Beşiktaş'taki mektepleri teftiş ile talebeleri muayeneden geçirmişti.¹⁴⁴ Heyet-i Sıhhiye, mektepleri teftiş sırasında İstanbul Birinci Mektebi'nin yaklaşık 400 talebesinden 340'ünün mektebe devam edebildiğini geri kalanının grip dolayısıyla derslerine devam edemediğini tespit etmişti.¹⁴⁵

Türkiye'de 1927 grip salgını 1926 yılının son haftasında ortaya çıktı. *Milliyet*'in 31 Aralık 1926 tarihli sayısında İstanbul'daki mekteplerde boğaz hastalığı ve grip vakalarının gözlemlendiğine dikkat çekiliyordu. Gripe yakalananlar arasında 15 muallim, 4 muallime, Maarif Sıhhiye Müfettişi Ragıp Bey, İlk Tedrisat Müfettişi Kıymet Hanım gibi kişilerin bulunduğu belirtiliyordu.¹⁴⁶ Aynı şekilde *Vakit*'in 30 Aralık 1926 tarihli haberine göre de, son dört gün zarfında grip hastalığı salgın halinde yayılmış ve özellikle mekteplerdeki talebelerin beşte ikisi bu nedenle derslerine devam edememekteydi.¹⁴⁷ *Cumhuriyet*, 1 Ocak 1927 tarihli sayısında grip vakalarının çoğaldığından bahsediyordu.¹⁴⁸ Aynı gün, Maarif Müdüriyeti ilk mekteplerde grip ve diğer bazı hastalıklardan dolayı talebenin önemli bir kısmının derslere devam edemediğini göz önünde bulundurarak mekteplerin geçici olarak tatiline gerek olup olmadığını Sıhhiye Müdüriyetinden sormuştu. İstanbul Maarif Müdürü Hasip Bey¹⁴⁹, gelecek cevap doğrultusunda gerekli tedbirlerin alınacağını ifade etmişti.¹⁵⁰ Aynı gazetenin 3 Ocak 1927 tarihli sayısında ise Maarif İdaresi'ne gelen raporlar doğrultusunda sadece Koca Mustafa Paşa 28. İlk Mektebi'nde 52 talebenin gribe yakalanmalarından dolayı mektebe gelemedikleri dile getiriliyordu. Ayrıca Maarif Emni Salih Zeki Bey'in¹⁵¹ açıklamalarında mekteplerin tatiline gerek olmadığını, bazı talebe

¹³⁷"Grip Salgını", *Tevhid-i Efkâr*, 13 Şubat 1341/1925; "Grip Hastalığı", *Vatan*, 14 Şubat 1341/1925.

¹³⁸"Adana'da Grip Hafifledi", *Vatan*, 17 Şubat 1341/1925.

¹³⁹"Grip Azaldı", *Vatan*, 15 Şubat 1341/1925; "Grip Hastalığı", *Vatan*, 20 Şubat 1341/1925; "Mektepler Açılıyor", *Son Telgraf*, 20 Şubat 1341/1925.

¹⁴⁰"Grip Kalmadı", *Tevhid-i Efkâr*, 26 Şubat 1341/1925.

¹⁴¹"Mektepler Yine Kapatılacak mı?", *Vakit*, 25 Şubat 1341/1925.

¹⁴²"Grip Hastalığı", *Vatan*, 16 Şubat 1341/1925.

¹⁴³BCA, 180-9-0-0/13-71-18-lef 1.

¹⁴⁴"Aşı Yapılacak", *Son Saat*, 10 Kânun-ı evvel 1341/10 Aralık 1925.

¹⁴⁵"Mekteplerde Grip", *Son Saat*, 17 Kânun-ı evvel 1341/17 Aralık 1925.

¹⁴⁶"Mekteplerde Hastalık", *Milliyet*, 31 Kânun-ı evvel/Aralık 1926.

¹⁴⁷"Hastalananlar/Mekteplerde Talebe Beşte İkiye İndi", *Vakit*, 30 Kânun-ı evvel/Aralık 1926.

¹⁴⁸"Mevsim Hastalıkları", *Cumhuriyet*, 1 Kânun-ı sâni/Ocak 1927.

¹⁴⁹Hasip Bey, İstanbul Maarif Müdürlüğü görevine 1926 yılının Ekim ayı içerisinde atanmıştı. Bundan dolayı Maarif Vekili Mustafa Necati Bey'e 17 Ekim 1926 tarihinde teşekkür telgraflarını iletmişti. BCA, 180-9-0-0/103-503-14.

¹⁵⁰"Mektepler Kapanmayacak mı", *Milliyet*, 2 Kânun-ı sâni/Ocak 1927.

¹⁵¹İkinci Sınıf Müfettiş-i Umumi olan Salih Zeki Bey, İstanbul Maarif Emniyeti görevine 9 Ekim 1926 tarihinde atanmıştı. BCA, 30-11-1-0/28-36-1.

ve muallimlerin gripten dolayı mektebe gidememelerinin mevsimsel olduğunu söylediğini sütunlarına taşıyordu.¹⁵² 5 Ocak 1927 itibarıyla Erkek Amelî Hayat Mektebi'nde 40 talebenin, 4 de muallimin grip nedeniyle mektebe gidemedikleri Maarif İdaresine bildirilmesine rağmen şimdilik mekteplerin kapanmayacağı ifade edilmişti. Ayrıca grip hastalığının önlenmesine dair mekteplere bir tamim gönderilmişti.¹⁵³ 8 Ocak 1927 tarihli sayısında da grip hastalığının Avrupa'daki kadar olmasa da İstanbul'da da bir salgın halini aldığını ancak ilgili yetkililerin bunu reddettiklerini fakat bir an önce Avrupa'daki gibi mektepleri tatil etmek ve toplu yerleri kapatmak gibi tedbirlerin alınması gerekliliğinin altını çiziyordu.¹⁵⁴ Mekteplerin kapanmasına karşı olanlar da vardı. *Vakit*'in 7 Ocak 1927 tarihli sayısındaki görüşüne göre, mekteplerin tatil edilmesi, çocukların sokaklarda vakit geçirmesine neden olabileceğinden bu durum hastalığın iyice yayılmasına sebebiyet verebilirdi. Nitekim gazete İngiltere'nin dahi gribin şiddetli bir şekilde görülmesine rağmen mektepleri tatil etmediğinin altını çiziyordu.¹⁵⁵

Cumhuriyet, 9 Ocak 1927 tarihli sayısında "Grip salgını var mı, yok mu?" diye soruyor ve hastalığın Avrupa'da müthiş bir salgın halinde olduğunu¹⁵⁶, İstanbul'da ise gayr-ı resmi olarak grip vakalarının görüldüğünü ancak resmîyette olmadığını eleştirel bir tarzda bildiriyordu. Gazetenin grip hakkındaki değerlendirmeleri de son derece dikkat çekiciydi:

*"Bu garip hastalık, hani her şehirde başka bir isim, bir nam-ı müstear ile dolaşan bazı serseriler vardır, onlara benziyor. O serseriler ki gittikleri yerlerde hırsızlık ederler, karmanyolacılık yaparlar, hülasa sakın ve namuslu halkın canını yakarlar. İşte onlar gibi (grip) de her sene başka bir isim ile zavallı insanlara musallat olarak bir hayli can yakıyor. Kimini öldürüyor, kimini öldürmüyor ama harap ve perişan ediyor."*¹⁵⁷

Yazının devamında İspanyol gribinden sonra 1927 salgınının müthiş bir surette ortaya çıktığını ifade eden gazete, salgının Avrupa'da şiddetli olduğundan Strasburg'da 28 bin, İsviçre'nin Cenevre şehrinde 30 bin ve İspanya'nın Barcelona kentinde 100 bin vakanın görüldüğünden bahsediyordu. Hastalığın İstanbul'da da oldukça fazla olduğunu belirterek tahminen 40-50 bin vaka olduğunu fakat resmi makamların salgını kabul etmediklerini yazıyordu. "İşin garibi İstanbul'da grip salgını olmadığını iddia edenlerden çoğunun da bizzat gripten yatağa düşmüş olmalarıdır" diyerek Maarif Emîni Salih Zeki Bey'in dahi gripten mustarip olduğunu beyan ediyordu. Sıhhiye işlerinden sorumlu bir zatın verdiği beyanatta gribin mevsimsel olduğunu şimdilik bir salgın halinde görülmediğini dile getirdiğini söylüyordu. Bu fikre katılmayan gazete, İstanbul'un son hafta istatistiklerine dayanarak şehirde 452 kişinin grip hastalığından ötürü belediye tabiplerine müracaat ettiğini, gripten dolayı toplamda 8 kişinin hayatını kaybettiğini önemle vurguluyordu.¹⁵⁸ *Milliyet*'in 9 Ocak 1927 tarihli sayısında ise Maarif Müdürü Hasip Bey, grip salgınının söylendiği kadar endişe verici olmadığını şu sözleriyle dile getirmişti:

*"Hasta talebenin miktarı, mevcudun yüzde onunu mütecaviz değildir. Muallimlerde hastalık binnisbe daha azdır. Hastalık eski şiddetini kaybetmiştir. Hasta muallimlerin yerine kadro fazlasından muallim veyahut vekil göndermek suretiyle dersleri açık bırakmıyoruz. Beyoğlu'nda Yedinci Mektep, talebeye aşırı tatbiki dolayısıyla muvakkaten kapatılmıştır. Şimdilik diğer mekteplerin tatiline lüzum görülmemiştir."*¹⁵⁹

¹⁵²"Maarif Emîni Mekteplerde Hastalık Yok, Diyor", *Cumhuriyet*, 3 Kânun-ı sâni/Ocak 1927.

¹⁵³"Mektepler Kapanmayacak", *Milliyet*, 6 Kânun-ı sâni/Ocak 1927.

¹⁵⁴"Grip Salgını Halindedir", *Cumhuriyet*, 8 Kânun-ı sâni/Ocak 1927.

¹⁵⁵"Grip Salgını/Şiddetli Bir Surette Devam Ediyor", *Vakit*, 7 Kânun-ı sâni/Ocak 1927.

¹⁵⁶1927 yılı içerisinde grip salgını sadece Türkiye'de değil, İngiltere, İspanya, İsveç, İsviçre, İtalya ve Almanya'da da ortaya çıkmış, Alman Hükümeti mektepleri tatil etmek zorunda kalmıştı. "Grip Her Tarafına Salgın", *Milliyet*, 14 Kânun-ı sâni/Ocak 1927. "Avrupa'daki Grip Vukuatı", *Cumhuriyet*, 23 Kânun-ı sâni/Ocak 1927; "Grip Salgını", *Son Saat*, 14 Kânun-ı sâni/Ocak 1927.

¹⁵⁷"Grip Salgını Var mı, Yok mu?", *Cumhuriyet*, 9 Kânun-ı sâni/Ocak 1927. Gazete, gripten 8 kişinin öldüğünü önceki haberlerinde de dile getirmişti. "Gripten Vefiyat", *Cumhuriyet*, 7 Kânun-ı sâni/Ocak 1927.

¹⁵⁸"Grip Salgını Var mı, Yok mu?", *Cumhuriyet*, 9 Kânun-ı sâni/Ocak 1927.

¹⁵⁹"Mekteplerde Grip Hastalığı", *Milliyet*, 9 Kânun-ı sâni/Ocak 1927.

Hükümetin gerekli önlemleri almaması noktasında dönemin doktorları da bazı eleştiri ve önerilerde bulunmuşlardı. Doktor Bahri İsmet Bey, *Milliyet*'in 12 Ocak 1927 tarihli sayısında yayımlanan bir beyanında İstanbul'da grip hastalığının salgın halinde görüldüğünü, hiç değilse mekteplerin, tiyatroların ve sinemaların bir hafta süreyle kapatılmasının gerekli olduğunu dile getirmişti. Aynı sayıda gazete, Bulgar Hükümeti'nin İstanbul'dan Bulgaristan'a giden yolculara sıhhi muayeneyi zorunlu tutması dolayısıyla bu konuda Sıhhiye Müdürü Ali Rıza Bey'in görüşlerini sormuştu. Ali Rıza Bey de gribin Avrupa'da salgın halinde olmasına rağmen İstanbul'da salgın halinde olmadığını, Bulgar Hükümeti'nin bu kararından da haberinin bulunmadığını söylemişti. Bununla birlikte eczanelerde grip dolayısıyla insanların artan talebi doğrultusunda *aspirin* fiyatlarının artırılması hastalığın bir ölçüde şiddetini gösteriyordu.¹⁶⁰

Basında çıkan eleştiri ve tavsiye mahiyetindeki haberler yetkili makamlarca dikkate alınmış olacak ki, gazetelerin 13 Ocak 1927 tarihli sayılarında Sıhhiye Vekili Refik Bey, grip hastalığının varlığını kabul ederek şu açıklamalarda bulunuyordu:

*"Avrupa'nın ve Amerika'nın hemen her tarafında son aylarda şiddetle hüküm sürmeye başlayan grip hastalığı memleketimizin muhtelif mahallerinde de görülmeye başlamıştır. Yapılan tetkikat neticesinde hastalığın umumiyetle hafif surette seyrettiği ve nadir ahvalde teneffüs yollarında ihtilatlar yaptığı anlaşılmıştır. Hastalık ekseriyetle 2 ile 4 günde şifa ile neticelenmektedir. Gribin şiddetle hüküm sürdüğü İstanbul'da kânun-ı evvel zarfında zatürre vefiyatı 13 iken kânun-ı sâninin ilk haftasında bu vefiyat 22'ye baliğ olmuştur. Binaenaleyh halkımızın havaların ittirsatsız olduğu bu mevsimde müteyakkız bulunması ve en ufak soğuk algınlığında ve nezle alaimi hisseder etmez istirahat etmenizi ve tamamıyla iyi olmadan işlerine başlamamaları tavsiye olunur. Bu suretle hareket edildiği takdirde ihtilat vakalarının emniyetle önüne geçileceği katiyetle söylenebilir."*¹⁶¹

Gribin yayılması dolayısıyla dönemin bazı doktorları toplumu bilgilendirme amaçlı bazı yazılar kaleme aldı. Bu bağlamda *Akşam*'ın 14 Ocak 1927 tarihli sayısında Doktor Ekrem Emin Bey, kaleme aldığı yazısında grip hastalığı ve korunma çareleri konusuna eğiliyordu. Grip hastalığının kısa bir tarihçesini verdikten sonra hastalığın bir ilacının olmadığını ve alınabilecek kişisel sıhhi tedbirlerle insanların hastalıktan korunabileceğini dile getirmişti.¹⁶²

Bir süre sonra grip vakalarının mekteplerde azaldığı yönünde haberler yapılmaya başlandı. Maarif Sıhhiyesinden iki müfettişin 14 Ocak 1927 tarihinde İstanbul Sıhhiye Müdürü Ali Rıza Bey'i ziyaret ederek mekteplerdeki grip hastalığı hususunda müzakerelerde bulunduğu duyurulmuştu. Müzakereler neticesinde mekteplerde grip vukuatının azaldığı ifade edilmişti. Hastalığın İstanbul'da da şiddetinin azaldığı söylenerek mekteplerin tatil edilmesine gerek olmadığına karar verilmişti.¹⁶³ Ancak 14 Ocak 1927 tarihi itibarıyla 600 kişi grip dolayısıyla tedavi için başvurmuş, 22 kişi de hayatını kaybetmişti. Bu durum kamuoyunda endişelere neden olmuştu. Sıhhiye Vekâleti ile Emanet Sıhhiye Müdüriyeti, gripten tahaffuz için sokaklara ilan yapıştırmaktan başka bir önlem alamadığı gerekçesiyle şiddetle eleştirilmişti.¹⁶⁴ Buna ilaveten aynı yılın ocak sonlarına doğru İstanbul'da grip vakalarının arttığı görülmektedir. *Cumhuriyet*'in 30 Ocak 1927 tarihli sayısında son bir haftada gripten dolayı 301 hastanın tabiplere müracaat ettiği, toplam 32 kişinin de hastalık dolayısıyla hayatını kaybettiği bildirilmişti.¹⁶⁵ Basında grip vakalarına ilişkin bazı rakamlar açıklandıkça *Milliyet*, 13 Ocak 1927 tarihli sayısında "*Sıhhiye Müdüriyetinin hastaların adedini bilmemesindeki sebep nedir?*" diye soruyordu. Doktor Bahri İsmet Bey, soruyla ilgili olarak gribin ihbarı zorunlu hastalıklardan olmadığı için müdüriyetin tüm grip musaplarının miktarını tespit etmesinin mümkün olmadığını dile getirmişti.¹⁶⁶ 16 Ocak 1927 tarihli *Milliyet*'in bir haberine göre ise

¹⁶⁰"Hastalığın Salgın Halinde Olduğu Muhakkak!", *Milliyet*, 12 Kânun-ı sâni/Ocak 1927.

¹⁶¹"Sıhhiye Vekili Refik Bey'in Grip Salgını Hakkında Beyanâtı", *Cumhuriyet*, 13 Kânun-ı sâni/Ocak 1927; "Grip Salgını", *Milliyet*, 13 Kânun-ı sâni/Ocak 1927; "Grip Salgını Hakkında Sıhhiye Vekilimizin Ajans Muhabirine Beyanâtı", *Vakit*, 13 Kânun-ı sâni/Ocak 1927.

¹⁶²Doktor Ekrem Emin, "Sıhhi Muhasebe: Grip Hastalığı ve Korunma Çareleri", *Akşam*, 14 Kânun-ı sâni/Ocak 1927, s. 3.

¹⁶³"Mekteplerde Grip", *Cumhuriyet*, 15 Kânun-ı sâni/Ocak 1927.

¹⁶⁴"Gripten Ölenler", *Cumhuriyet*, 14 Kânun-ı sâni/Ocak 1927.

¹⁶⁵"Hastalık Haftası", *Cumhuriyet*, 30 Kânun-ı sâni/Ocak 1927.

¹⁶⁶"Grip Salgını", *Milliyet*, 13 Kânun-ı sâni/Ocak 1927.

sıhhiye müfettişlerinin raporlarına istinaden mekteplerde grip vakalarında artış yaşanmıştı. Gazete, “*grip cenapları semt değiştiriyor*” diyerek bir hafta önce hastalığın şiddetli bir şekilde görüldüğü Beşiktaş ve Ortaköy taraflarında artık vakaların azaldığına dikkat çekiyordu.¹⁶⁷ Aynı gazetenin 21 Ocak 1927 tarihli sayısında da Şehremaneti Heyet-i Sıhhiye Müdürü Neşet Osman Bey'in gazeteye verdiği beyanatında gribin İstanbul'da müstevli olmadığını yalnızca hafif bir nezle olduğunu söylemesi¹⁶⁸ çıkan haberleri doğrular nitelikteydi. Ertesi gün basında çıkan haberlerde de havaların güzel gitmesi dolayısıyla grip hastalığının azaldığı Sıhhiye Müdüriyetinin resmi raporlarına dayanılarak duyurulmuştu.¹⁶⁹ Grip hastalığının 10 Şubat 1927 tarihi itibarıyla de tamamen ortadan kalktığı, yeni bir grip vukuatı bildirilmediği bizzat İstanbul Sıhhiye Müdürü Ali Rıza Bey tarafından açıklanmıştı.¹⁷⁰

1927 yılı başlarında grip salgınının görüldüğü yerlerden biri de İzmir'di. İstanbul basınının 23 Ocak 1927 tarihli İzmir gazetelerinden edindiği habere göre, vilayet dâhilinde hastalık gittikçe yayılmış ve bir ay içerisinde ölüm vakaları daha da artış göstermişti. Bunun üzerine İzmir Valisi Kazım Paşa'nın riyasetinde Belediye Reisi Aziz, Maarif Emini Fuat, Sıhhiye Müdürü Lütfü, Hastane Sertabibi Cemal, Hıfzıssıhha Müessesesi Müdürü Memduh Polis Müdürü Ömer, Sahil Merkez Tabibi Abdi, Belediye Sertabibi Sadık, Masarif Müdür Vekili Mithat beylerden oluşan Sıhhiye Meclisi bir toplantı düzenleyerek bazı kararlar almıştı. Buna göre, iptidai ve tali mektepler 22 Ocak 1927 tarihinden itibaren 10 gün süreyle tatil edilecekti. Kahveler, sinemalar, barlar ve gazinolar gece saat yirmiyeye (sekize) kadar çalışacaktı. Mektep talebeleri, sinemalara alınmayacaklardı. Hükümet, bu tür yerlere gidecek olanları önlemekle mükellef olacaktı. Grip hastalığına yakalanan fukaranın tedavisi için geçici olarak üç tabip görevlendirilecekti. Sinema, kahve, gazino, bar gibi kalabalık yerlerde antiseptik kullanılarak kapalı yerlerin havalandırılması için gerekli önlemler alınacaktı. Tramvayların ön kapıları kış mevsimi boyunca kapalı olacak yalnızca arka kapıdan yolcu alınıp indirilecekti. Halka grip hastalığına dair sıhhi bir beyanname yazılacak ve on gün boyunca bu beyanname gazetelerde yer alacaktı.¹⁷¹

Aynı yılın sonlarına doğru bir grip salgını daha ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Nitekim Hariciye Vekâletinden Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâletine gönderilen 6 Aralık 1927 tarihli yazıda Türkiye'de görülen grip vakaları hakkında İtalya Büyükelçiliğine bilgi verilmesi gerektiği bildiriliyordu.¹⁷² Bununla birlikte bu grip salgını hakkındaki bilgiler gerek süreli yayınlarda gerekse arşiv belgelerinde yok denecek kadar sınırlıdır.

4. Sonuç

İnsanlık tarihinin yazılı devresinden itibaren adından söz ettiren grip hastalığı, XVI. yüzyıldan itibaren birçok kıtada salgın halinde görülmüş ve sonraki yıllarda toplumsal hayatta çok faktörlü derin izler bırakmıştır. Nefes yoluyla basit bir temas sonucunda bulaşabildiği için yayılım ve etkileri bakımından son derece hızlı ve tahrip edici olan gribin XIX. yüzyıldan itibaren Türkiye topraklarında da adından söz ettirdiği, çeşitli ölümlere neden olduğu gözlemlenmiştir. Çalışma konusu ve sınırlılığı itibarıyla hastalığa dönemin belgelerinde 1888-1913, 1918-1922 ve 1925-1927 tarihleri arasında üç evrede sıklıkla rastlandığı anlaşılmış ve dile getirildiği tespit edilmiştir. Ancak hastalığın 1918-1922 tarihleri arasında görülen ve İspanyol gribi olarak adlandırılan çeşidi, diğer iki evredeki gripten farklı olarak daha ölümcül ve şiddetli bir biçimde görülmüştür. Grip hastalığının diğer iki evrede ise mevsimsel bir salgın şeklinde kendisine yayılım alanı bulunduğu anlaşılmıştır.

Grip hastalığının mevsimsel olsun ya da olmasın Türkiye'de her dönemde öldürücü bir etkiye sahip olduğu ortaya konulmuştur. Özellikle İspanyol gribinin toplum ve devlet üzerinde yarattığı psikolojik etkiler, Cumhuriyet dönemindeki

¹⁶⁷“Grip Cenapları Semt Değiştiriyor!”, *Milliyet*, 16 Kânun-ı sâni/Ocak 1927.

¹⁶⁸“Merak Etmeyiniz!”, *Milliyet*, 21 Kânun-ı sâni/Ocak 1927.

¹⁶⁹“Grip Azalıyor!”, *Milliyet*, 23 Kânun-ı sâni/Ocak 1927.

¹⁷⁰“Grip Kalmadı!”, *Milliyet*, 10 Şubat 1927.

¹⁷¹“Sıhhiye Müdürünün Nazar-ı İbretine/İzmir'de Gripten Mektepler Tatil Ettiler!”, *Akşam*, 23 Kânun-ı sâni/Ocak 1927; “İzmir'de Grip”, *Cumhuriyet*, 23 Kânun-ı sâni/Ocak 1927; “İzmir'de Grip”, *Milliyet*, 23 Kânun-ı sâni/Ocak 1927; “Gripe Karşı”, *Vakit*, 23 Kânun-ı sâni/Ocak 1927.

¹⁷²*Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (TDA)*, 541/44254-210816-65, 66, 67.

grip salgınlarına karşı gerek devlet yetkilileri gerekse kamuoyu nezdinde her daim temkinli ve endişeli olma hali meydana getirmiştir. Mevcut dönemler içerisinde grip vakalarının miktarı değişkenlik göstermiş olsa da hastalığa karşı alınan tedbirler noktasında hiçbir değişiklik olmamıştır. Grip aşısı, Türkiye'de de üretilmesine rağmen hastalığın bulaşmasını önleyememiş, sadece daha hafif bir şekilde atlatılmasını sağlamıştır. Bundan dolayı hastalığın iyileşmesinden ziyade hastalığa yakalanmama çarelerine odaklanılmıştır. Bu bağlamda İspanyol gribiyle mücadelede olduğu gibi Cumhuriyet dönemindeki 1925-1927 yıllarındaki salgınlarda da tavsiyeler içeren beyannameler yayımlanmış, dahası mektep, sinema ve tiyatro gibi insanların toplanma mekânları salgın müddetince kapatılmak suretiyle hastalığın önüne geçilmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte grip, havaların düzelmesiyle kendiliğinden ortadan kaybolmuş, buna rağmen daima varlığını devam ettirmiştir.

Hakem Değerlendirmesi	Dış bağımsız.
Çıkar Çatışması	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Finansal Destek	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer Review	Externally peer-reviewed.
Conflict of Interest	The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author declared that this study has received no financial support.

Yazar Bilgileri	Hasan Demirci
Author Details	¹ Batman Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Batman, Türkiye
	 0000-0002-7801-2963 hasan.demirci.1315@gmail.com

Kaynakça | References

Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH. MKT)

Dâhiliye Nezareti Umûr-ı Mahalliye ve Vilayat Müdürlüğü Evrakı (DH. UMVM)

İrade Dâhiliye (İ.DH)

Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiye Kalemi (MF. İBT)

Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Evrakı (A-) MKT. MHM)

Şûra-yı Devlet Evrakı (ŞD)

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y. MTV)

Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzat (Y. PRK. ASK)

Yıldız Perakende Umumî (Y. PRK. UM)

Yıldız Sadaret Hususi Evrakı (Y. A. HUS)

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Millî Savunma Bakanlığı Askerî Tarih Arşivi

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik (TDA)

Resmî Yayınlar

TBMM Zabıt Ceridesi

Araştırma ve Telif Eserler

Arda, Berna, Aciduman, Ahmet, "Türk'ün H1N1'le İlk İmtihani: 1918-19 İnfluenza Pandemisinin Ülkemizdeki Görünümü", *Klinik Gelişim*, Cilt: 23, Sayı: 3, 2010, s. 28-35.

- Avanzade M. Süleyman, *İspanyol Nezlesi*, Evkaf Matbaası, 1336.
- Beveridge, W.I.B., "The Chronicle of Influenza Epidemics", *History and Philosophy of the Life Sciences*, Vol. 13, No. 2 (1991), s. 223-234.
- Crawford, Dorothy H., *Virüsler Kısa Bir Giriş*, (Çev.: Yonca Aşçı Dalar), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2023.
- Doktor Camillo Trombetta, *Gripin Vaki ve Şaflı Tedavisinde Biyoplastina Seronu*, Kader Matbaası, İstanbul 1928.
- Ertekin, Cumhuriyet, *Tıbbın Öyküsü*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2020.
- Hacker, Jörg, *İnsanlar, Salgınlar ve Mikroplar, Enfeksiyonlar ve Patojenleri*, (Çev.: Beste Hertsch-Max Florian Hertsch), Runik Kitap, İstanbul 2020.
- Lina, Bruno, "History of Influenza Pandemics", *Paleomicrobiology, Past Human Infections*, (Ed: Didier Raoult-Michel Drancourt), Springer-Verlag, Berlin Heidelberg 2008, s. 199-211.
- Mouritz, A., "The Flu" A Brief History of Influenza in U.S. America Europe Hawaii, Hawaii 1921.
- Nikiforuk, Andrew, *Mahşerin Dördüncü Atlısı, Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, (Çev.: Selahattin Erkanlı), İletişim Yayınları, İstanbul 2020.
- Özdemir, Hikmet, *Salgın Hastalıklardan Ölümler (1914-1918)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005.
- Raif Hasan, *İspanyol Nezlesi*, Samsun Matbaası, 1335.
- Reports on Public Health And Medical Subjects. No. 4., Report on The Pandemic of Influenza, 1918-19*, Ministry of Health, Published By His Majesty's Stationery Office, London 1920.
- Saunders-Hastings, Patrick R., Krewski, Daniel, "Reviewing the History of Pandemic Influenza: Understanding Patterns of Emergence and Transmission", *Pathogens*, Volume: 5, Issue: 4, 2016, s. 66 (toplam 19 sayfa).
- Sherman, Irwin W., *Dünyamızı Değiştiren On İki Hastalık*, (Çev.: Emel Tümbay-Mine Anğ Küçükler), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019.
- Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, İkinci Cild, İkdâm Matbaası, Dersaadet 1318.
- Şerefeddin Mağmumi, *Kâmûs-ı Tıbbî*, İkinci Cild, Osmanlı Matbaası, Kahire 1329.
- Temel, Mustafa Kemal, *1918 Grip Pandemisi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2012.
- Vaughan, Warren T., *Influenza An Epidemiologic Study*, Baltimore, MD, The American Journal Of Hygiene, 1921.
- Winternitz, M. C., Wason, Isabel M., McNamara, Frank P., *The Pathology of Influenza*, New Haven, Yale University Press, London 1920.
- Yıldırım, Nuran, "Covid-19 Pandemisinin Tarihe Bakış Dünyada ve Türkiye'de İnfluenza/Grip Epidemileri ve Pandemileri", *Covid-19 Pandemisinde Hastalık/Hastane Yönetimi*, (Ed: Ramazan Özdemir, Teoman Aydın, Özlem Su Küçük), Bezmiâlem Vakıf Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2021, s. 13-72.
- Yolun, Murat, *İspanyol Gribinin Dünya ve Osmanlı Devleti Üzerindeki Etkileri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adıyaman 2012.
- Yolun, Murat, Kopar, Metin, "The Impact of The Spanish Influenza on The Ottoman Empire", *Belleterin*, Cilt: 79, Sayı: 286, Aralık 2015, s. 1099-1120.

Sürelî Yayınlar

- Doktor Ekrem Emin, "Sihhi Muhasebe: Grip Hastalığı ve Korunma Çareleri", *Akşam*, 14 Kânun-ı sâni/Ocak 1927, s. 3.
- "Sihhiye Müdürünün Nazar-ı İbretine/İzmir'de Gripten Mektepler Tatil Ettiler!", *Akşam*, 23 Kânun-ı sâni/Ocak 1927.
- "Kozlu'da İspanyol Nezlesi", *Akşam*, 4 Kânun-ı evvel 1334/4 Aralık 1918.
- "İspanyol Nezlesi", *Akşam*, 12 Teşrin-i sâni 1334/12 Kasım 1918.
- Doktor Hüsameddin, "İspanyol Nezlesi/Tarz-ı Sirayet ve İntişar ve Vikaye Çareleri-2", *Akşam*, 2 Kânun-ı evvel 1334/2 Aralık 1918.
- Doktor Hüsameddin, "İspanyol Nezlesi/Tarz-ı Sirayet ve İntişar ve Vikaye Çareleri-3", *Akşam*, 4 Kânun-ı evvel 1334/4 Aralık 1918.
- "Belçika ve Frans'a'da: İspanyol Nezlesi Yine Baş Gösterdi", *Akşam*, 12 Kânun-ı sâni 1338/12 Ocak 1922.
- "İstanbul'da İspanyol Nezlesi", *Akşam*, 18 Kânun-ı sâni 1338/18 Ocak 1922.
- "İspanyol Nezlesi", *Akşam*, 20 Kânun-ı sâni 1338/20 Ocak 1922.
- "İspanyol Nezlesi Tevessü Ediyor", *Akşam*, 22 Teşrin-i evvel 1334/22 Ekim 1918.
- "İspanyol Vebadan Tehlikeli", *Akşam*, 28 Kânun-ı evvel 1335/28 Aralık 1919.
- "İspanyol Salgını Başladı", *Alemdar*, 29 Kânun-ı evvel 1335/29 Aralık 1919.
- "Ekrem Bey'in Vesayası", *Alemdar*, 29 Kânun-ı evvel 1335/29 Aralık 1919.
- "İspanyol Nezlesi", *Alemdar*, 2 Kânun-ı sâni 1336/2 Ocak 1920.
- "İspanyol Nezlesi Yüzünden", *Alemdar*, 12 Kânun-ı sâni 1336/12 Ocak 1920.
- "Meclis-i Ali-i Sihhi ve İspanyol Nezlesi", *Alemdar*, 17 Kânun-ı evvel 1334/17 Aralık 1918.
- "İspanyol Nezlesinden", *Alemdar*, 22 Kânun-ı evvel 1334/22 Aralık 1918.

- "İzmir'de Grip", *Cumhuriyet*, 23 Kânun-ı sâni/Ocak 1927.
- "Avrupa'daki Grip Vukuatı", *Cumhuriyet*, 23 Kânun-ı sâni/Ocak 1927.
- "Grip Salgını Var Mı, Yok Mu?", *Cumhuriyet*, 9 Kânun-ı sâni/Ocak 1927.
- "Sıhhiye Vekili Refik Bey'in Grip Salgını Hakkında Beyanatı", *Cumhuriyet*, 13 Kânun-ı sâni/Ocak 1927.
- "Grip Salgın Halindedir", *Cumhuriyet*, 8 Kânun-ı sâni/Ocak 1927.
- "Grip Mikrobu", *Cumhuriyet*, 5 Şubat 1927.
- "Mekteplerde Grip", *Cumhuriyet*, 15 Kânun-ı sâni/Ocak 1927.
- "Hastalık Haftası", *Cumhuriyet*, 30 Kânun-ı sâni/Ocak 1927.
- "Maarif Emni Mekteplerde Hastalık Yok, Diyor", *Cumhuriyet*, 3 Kânun-ı sâni/Ocak 1927.
- "Mevsim Hastalıkları", *Cumhuriyet*, 1 Kânun-ı sâni/Ocak 1927.
- "Gripten Vefiyat", *Cumhuriyet*, 7 Kânun-ı sâni/Ocak 1927.
- "İspanyol Nezlesi", *Genç Anadolu*, Sene: 1, Sayı: 6, 31 Mart 1338/1922.
- Doktor Server Kâmil, "İspanyol Nezlesi", *Genç Dernekleri*, Sene: 3, Sayı: 22, 1 Mart 1336/1920, s. 66-67.
- "Korkunç Bir Afet: İspanyol Nezlesine İlan-ı Harp/Ne Yapmalıyız?", *Hadisat*, 19 Kânun-ı evvel 1334/19 Aralık 1918.
- "Haftaneme", *İstihad (Eski İctihad)*, Numero: 135, s. 2884.
- "İspanyol Nezlesi", *Peyam-Sabah*, 7 Kânun-ı sâni 1336/7 Ocak 1920.
- "İspanyol Nezlesi", *Peyam-Sabah*, 4 Mart 1336/1920.
- "İspanyol Nezlesi", *Peyam-Sabah*, 12 Kânun-ı sâni 1336/12 Ocak 1920.
- "İspanyol Nezlesi", *Peyam-Sabah*, 13 Şubat 1336/1920.
- "İspanyol Nezlesi", *Peyam-Sabah*, 20 Şubat 1336/1920.
- "Şehrimizdeki Hastalıklar: Nezlenin Tahribatı", *İleri*, 15 Şubat 1338/1922.
- "Yine İspanyol Tehlikesi", *İleri*, 19 Kânun-ı sâni 1338/1922.
- "İnfluenza Mikrobu", *Maarif*, İkinci Cild, Numero 28, 20 Şubat 1307/3 Mart 1892, s. 22-23.
- "Mevadd-ı Tibbiye/İnfluenza", *Maarif*, Birinci Sene, Numero 21, 14 Cemazielahir 1309/15 Ocak 1892, s. 331.
- "Grip Azalıyor !", *Milliyet*, 23 Kânun-ı sâni/Ocak 1927.
- "Grip Kalmadı !", *Milliyet*, 10 Şubat 1927.
- "Mektepler Kapanmayacak Mı", *Milliyet*, 2 Kânun-ı sâni/Ocak 1927.
- "Grip Her Tarafta Salgın", *Milliyet*, 14 Kânun-ı sâni/Ocak 1927.
- "Grip Salgını Müthiş !", *Milliyet*, 9 Kânun-ı sâni/Ocak 1927.
- "Hastalığın Salgın Halinde Olduğu Muhakkak !", *Milliyet*, 12 Kânun-ı sâni/Ocak 1927.
- "Grip Salgını", *Milliyet*, 13 Kânun-ı sâni/Ocak 1927.
- "Grip Salgını", *Milliyet*, 13 Kânun-ı sâni/Ocak 1927.
- "Grip Cenapları Semt Değiştiriyor!", *Milliyet*, 16 Kânun-ı sâni/Ocak 1927.
- "İzmir'de Grip", *Milliyet*, 23 Kânun-ı sâni/Ocak 1927.
- "Mekteplerde Hastalık", *Milliyet*, 31 Kânun-ı evvel/Aralık 1926.
- "Mekteplerde Grip Hastalığı", *Milliyet*, 9 Kânun-ı sâni/Ocak 1927.
- "Mektepler Kapanmayacak", *Milliyet*, 6 Kânun-ı sâni/Ocak 1927.
- "Son Çare: Mekteplerin Sıhhati Murakabe Edilecek", *Milliyet*, 14 Kânun-ı sâni/Ocak 1927.
- "Merak Etmeyiniz !", *Milliyet*, 21 Kânun-ı sâni/Ocak 1927.
- "Kış ve İnfluenza", *Servet-i Fünûn*, Numero: 828, 22 Şubat 1322/7 Mart 1907 s. 342-343.
- "Musahabe: İnfluenza", *Servet-i Fünûn*, On Altıncı Sene, Otuz İkinci Cild, Numero: 828, 22 Şubat 1322/7 Mart 1907 s. 338-339.
- Doktor Edhem, "İnfluenza Var Mı Yok Mu ?", *Servet-i Fünûn*, On Beşinci Sene, Yirmi Dokuzuncu Cild, Numero: 732, 21 Nisan 1321/5 Mayıs 1905, s. 51-54.
- M. Sadık, "Musahabe-i Fenniye/İnfluenza Yine Kendini Gösterdi", *Servet-i Fünûn*, Sekizinci Sene, On Beşinci Cild, Numero: 369, 26 Mart 1314/7 Nisan 1898, s. 74-75.
- Kadri, "Musahabe-i Fenniye/İnfluenza", *Servet-i Fünûn*, Altıncı Sene, On İkinci Cild, Numero: 301, 5 Kânun-ı evvel 1312/17 Aralık 1896, s. 234-235.

M. Sadık, "Musahabe-i Fenniye/İnfluenza", *Servet-i Fünûn*, Dördüncü Sene, Sekizinci Cild, Numero: 207, 16 Şubat 1310/28 Şubat 1895, s. 387-388.

"Aşı Yapılacak", *Son Saat*, 10 Kânun-ı evvel 1341/10 Aralık 1925.

"Grip Salgını", *Son Saat*, 14 Kânun-ı sâni/Ocak 1927.

"Mekteplerde Grip", *Son Saat*, 17 Kânun-ı evvel 1341/17 Aralık 1925.

"Mekteb-i Harbiyenin Tatili", *Son Telgraf*, 17 Şubat 1341/1925.

"Mekteplerde Grip Var", *Son Telgraf*, 3 Şubat 1341/1925.

"Grip Salgın Halinde/İptidâi Mektepleri Tatil", *Son Telgraf*, 9 Şubat 1341/1925.

"Gripten Yine Tatil", *Son Telgraf*, 10 Şubat 1341/1925.

"Mektep Tatilleri Bitti Mi, Bitmedi Mi ?", *Son Telgraf*, 14 Şubat 1341/1925.

"Sâri Hastalıklar/İstanbul'da Grip", *Son Telgraf*, 15 Şubat 1341/1925.

"Mektepler Açılıyor", *Son Telgraf*, 20 Şubat 1341/1925.

"İspanyol Nezlesinin Mikrobu", *Tesvir-i Efkâr*, 13 Temmuz 1334/1918.

Bakteriyolog Doktor Osman Şerafeddin, "İspanyol Hastalığı Nedir ?İnfluenza", *Tesvir-i Efkâr*, 14 Temmuz 1334/1918, s. 2.

"İspanyol Nezlesi İstanbul'da", *Tesvir-i Efkâr*, 14 Temmuz 1334/1918.

"Grip Kalmadı", *Tevhid-i Efkâr*, 26 Şubat 1341/1925.

"Grip Salgını", *Tevhid-i Efkâr*, 13 Şubat 1341/1925.

"Darülfünun da Tatil Edildi", *Tevhid-i Efkâr*, 13 Şubat 1341/1925.

"Sinemalarda Kapatılacak Mı ?", *Tevhid-i Efkâr*, 15 Şubat 1341/1925.

Doktor Bakteriyolog Osman Şerafeddin, "Musahabe-i Tıbbiye/Grip-İspanyol Nezlesi", *Tevhid-i Efkâr*, 12 Şubat 1338/1922, s. 3.

"İspanyol Nezlesi/Salgın Halinde Fakat Vefiyat Pek Az", *Tevhid-i Efkâr*, 3 Şubat 1338/1922.

"İspanyol Nezlesi Tehlikesi !", *Tevhid-i Efkâr*, 15 Kânun-ı sâni 1338/15 Ocak 1922.

"İspanyol Nezlesi/Şehrimizde İcra-yı Hükme Başladı", *Tevhid-i Efkâr*, 17 Kânun-ı sâni 1338/17 Ocak 1922.

"İspanyol Nezlesi Devam Ediyor", *Tevhid-i Efkâr*, 20 Kânun-ı sâni 1338/20 Ocak 1922.

"Şuun-ı Tıbbiye: İspanyol Nezlesi Artıyor", *Tevhid-i Efkâr*, 21 Kânun-ı sâni 1338/21 Ocak 1922.

"(Grip) Hastalığı", *Tevhid-i Efkâr*, 16 Şubat 1338/1922.

"Grip Arttı", *Vakit*, 15 Kânun-ı sâni/Ocak 1927.

"Grip Azalıyor", *Vakit*, 10 Şubat 1341/1925.

"Grip Hastalığı", *Vakit*, 26 Şubat 1338/1922.

"Hastalananlar/Mekteplerde Talebe Beşte İkiye İndi", *Vakit*, 30 Kânun-ı evvel/Aralık 1926.

"Grip Salgını/Şiddetli Bir Surette Devam Ediyor", *Vakit*, 7 Kânun-ı sâni/Ocak 1927.

"Grip Salgını Hakkında Sıhhiye Vekilimizin Ajans Muhabirine Beyanâtı", *Vakit*, 13 Kânun-ı sâni/Ocak 1927.

"(Grip) Salgını", *Vakit*, 13 Şubat 1338/1922.

"Grip Salgını", *Vakit*, 14 Şubat 1338/1922.

"Mektepler Yine Kapatılacak Mı ?", *Vakit*, 25 Şubat 1341/1925.

"Bütün Mektepler Kapatıldı", *Vakit*, 13 Şubat 1341/1925.

"Bütün Mektepler Kapatılıyor", *Vakit*, 11 Şubat 1341/1925.

"Grip Tehlikesi", *Vakit*, 5 Şubat 1341/1925.

"Gripe Karşı", *Vakit*, 23 Kânun-ı sâni/Ocak 1927.

"İspanyol Hastalığı-Mektepler", *Vakit*, 2 Kânun-ı sâni 1335/2 Ocak 1919.

"İspanyol Nezlesi Azalıyor", *Vakit*, 16 Kânun-ı sâni 1335/16 Ocak 1919.

"İspanyol Nezlesi Vefiyat", *Vakit*, 1335/30 Aralık 1919.

"İspanyol Nezlesi", *Vakit*, 6 Kânun-ı sâni 1335/6 Ocak 1919.

"İspanyol Nezlesi", *Vakit*, 7 Kânun-ı sâni 1336/7 Ocak 1920.

"İspanyol Nezlesi Tekrar Başladı", *Vakit*, 9 Kânun-ı evvel 1334/9 Aralık 1918.

"İspanyol Nezlesi/Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesinin Vesayası", *Vakit*, 10 Kânun-ı evvel 1334/10 Aralık 1918.

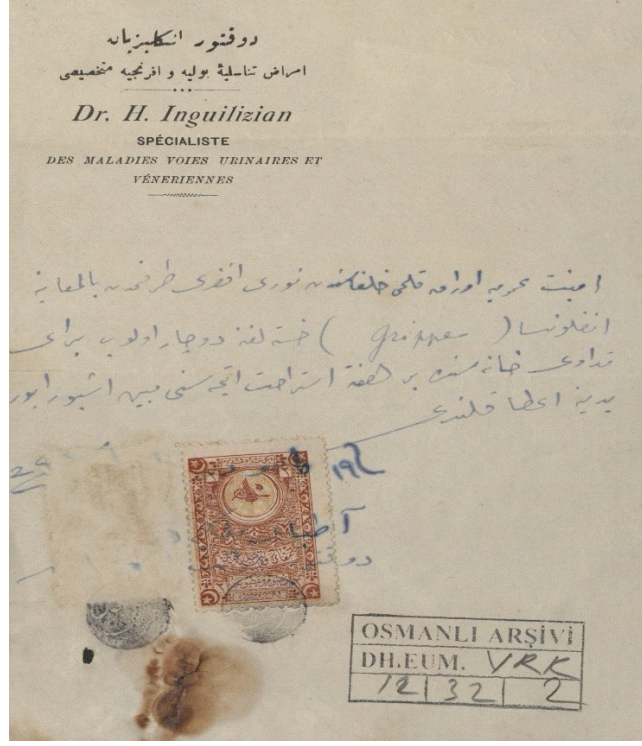
- "İspanyol'dan Zayıt", *Vakit*, 17 Mart 1336/1920.
- "İspanyol Nezlesi", *Vakit*, 24 Teşrin-i sâni 1334/24 Kasım 1918.
- "İspanyol Nezlesinin Mikrobu Keşfedildi", *Vakit*, 28 Temmuz 1334/1918.
- "İspanyol Nezlesi/Mekteplerde On Gün Müddetle Tatil Kararı", *Vakit*, 29 Kânun-ı evvel 1335/29 Aralık 1919.
- "İspanyol Nezlesi", *Vakit*, 31 Kânun-ı evvel 1335/31 Aralık 1919.
- "Anadolu'da İspanyol Nezlesi", *Vakit*, 15 Teşrin-i evvel 1334/15 Ekim 1918.
- "Mekteplerin Küşadı", *Vakit*, 7 Kânun-ı sâni 1335/7 Ocak 1919.
- "Mekteplerin Küşadı", *Vakit*, 8 Kânun-ı sâni 1335/8 Ocak 1919.
- "İspanyol Nezlesi Yeniden Başladı", *Vakit*, 26 Kânun-ı evvel 1335/26 Aralık 1919.
- "İspanyol Salgını", *Vakit*, 5 Şubat 1338/1922. (istatistik)
- "Grip Artıyor", *Vatan*, 16 Mart 1340/1924.
- "Aydın'da Grip Salgını", *Vatan*, 4 Şubat 1341/1925.
- "İzmir Mektubu/İzmir'de Kuraklık ve Asri Tandır Safası/Grip Salgını", *Vatan*, 4 Şubat 1341/1925.
- "Grip Hastalığı", *Vatan*, 13 Şubat 1341/1925.
- "Grip Hastalığı", *Vatan*, 14 Şubat 1341/1925.
- "Grip Azaldı", *Vatan*, 15 Şubat 1341/1925.
- "Grip Salgını", *Vatan*, 4 Şubat 1341/1925.
- "Grip Salgını", *Vatan*, 7 Şubat 1341/1925.
- "Grip Salgını", *Vatan*, 8 Şubat 1341/1925.
- "Grip Salgını", *Vatan*, 9 Şubat 1341/1925.
- "Grip Azalmaktadır", *Vatan*, 10 Şubat 1341/1925.
- "Grip Hastalığı", *Vatan*, 11 Şubat 1341/1925.
- "Grip Hastalığı", *Vatan*, 16 Şubat 1341/1925.
- "Adana'da Grip Hafifledi", *Vatan*, 17 Şubat 1341/1925.
- "Grip Hastalığı", *Vatan*, 20 Şubat 1341/1925.
- "Grip Salgını", *Vatan*, 24 Mart 1340/1924.
- "Grip Hastalığı", *Vatan*, 26 Şubat 1341/1925.
- "Grip ve Çiçek Hastalıkları", *Yeni Şark*, 19 Mart 1338/1922.
- "Çiçek ve Grip Hastalıkları", *Yeni Şark*, 16 Şubat 1338/1922.
- "Grip ve Çiçek", *Yeni Şark*, 20 Şubat 1338/1922.
- "Hastalık ve Mektepler", *Yeni Şark*, 25 Şubat 1338/1922.
- "İspanyol Nezlesi", *Yeni Şark*, 18 Kânun-ı sâni 1338/18 Ocak 1922.
- "İnfluenza Mikrobu", *Maarif*, İkinci Cild, Numero 28, 20 Şubat 1307/3 Mart 1892, s. 22-23.
- Hüseyin Hayri, "Mevadd-ı Tıbbiye/İnfluenza Mikrobu", *Resimli Gazete*, Aded 79, Sene 2 (İkinci Cild), 17 Eylül 1308/29 Eylül 1892, s. 409-413.
- A. Mazhar, "İnfluenza ve Gripli Kışlar", *Mâlûmât*, Birinci Sene, Aded 47, 15 Mart 1310/27 Mart 1894, s. 374-375.

Ek | Appendix

Ek 1

Doktor İngilizyan'ın Bir Hastasında Grip Teşhis Ettiğine Dair Raporu

Kaynak: BOA, DH. EUM. VRK/12-32-2.

Ek 2

Cumhuriyet'in Grip Salgını Haberi

Kaynak: Cumhuriyet, 9 Kânun-ı sâni/Ocak 1927

